

בס"ד

בירור דברים

בענין המתרחש במתחם גולובנציין
בבית שמש

בירור ההלכה והמציאות

ניסן תשע"ד

הקדמה

ראיתי לכתוב בראשית דברי מה הביאני להיכנס לענין זה של מתחם גולובנציץ:

בחודש אלול תשע"ג הייתי נוכח בבי"ד לצורך ענין מסוים, וזה היה יומיים לאחר תחילת העבודות במתחם עפ"י הוראות הראב"ד שליט"א, ואז היה תעמולה ופרסומת גדולה ברחובות ירושלים על עשרות עצמות המתגלגלות בבזיון ועל טחינת עצמות במגרסה וכו' וכו', וראיתי בגמר הדיון אין שנשאר הראב"ד שליט"א במקומו בביה"ד, ונכנס ובא הגאון רבי נפתלי הירצקא פרנקל שליט"א, והודיע למרן הראב"ד שליט"א שיש לו ב' עדים נאמנים שכל המתפרסם ברחוב יסודו בשקר מוחלט ועדיין לא נמצאו במקום שום עצמות, ונפלאתי על המראה, ואזרתי עוז, ובקשתי להכנס למתחם, ונכנסתי למתחם יחד עם נכדי הראב"ד שליט"א, ושהיתי שם כארבע שעות, וראיתי בעיני איך שמוציאים עפר המערה מכל מערה ומערה, והכל נראה עפר רגיל ומסננים אותו במסננת ולא נמצא שום דבר, ועל הכל פיקח באופן צמוד הרב נחמני שליט"א.

עוד ראיתי שם שבצד המערות היה מקום בו עבדו הדחפורים ומשגיח היה שם ועמד כל הזמן לשמור על סרט שהניחו במקום, והזהירו את הטרקטור שלא יעבור את הסרט, והסביר לי הרב נחמני שמקום זה שמחוץ לסרט עבר חישוף ומצאו שאין בו פירים, והראה גם את המפה של אתרא קדישא שמקום זה הוא חשוף שאין בו פירים, (וכמה ימים לאחר זה נכנס למתחם חתנו של אחד הדיינים שליט"א, ובא והעיד לפני רבנים חשובים שליט"א כנ"ל).

לאחר ד' שעות חזרתי לירושלים עיה"ק והגעתי לפנות ערב, וראיתי מודעות חדשות בחוצות "היום יום ד' חיללו שוב מחטטי שכבי את המקום, ועצמות פזורות כדומן על פני השדה והארכיאולוגים מטמאים את העצמות בידיהם" וכו'.

ומה שראיתי בעיני גרם לי ללמוד היטב הענין בין מבחינת המציאות ובין מבחינת ההלכה, וראיתי במשך כל התקופה את השקרים המתפרסמים בחוצות, ועלה ברעיוני להוציא לאור קונטרס המבאר היטב את כל המציאות בשטח, ולאחר שראיתי שגם בענייני הלכה לאחר שכתב הראב"ד שליט"א תשובתו הבהירה בענין, בעוה"ר נתקיים בנו מאמר הפסוק ירהבו הנער בזקן וכל צורב היודע ויכול לעיין מקופיא ולהעיר בחריפות, כותב דבריו בקונטרס ומפרסם מבלי להתחשב בדעת גדולי הדור היודעים בצורתא דשמעתתא וידעי למיסבר סברא מה לקרב ומה לרחק ומעיינים היטב בכל שאלה עד תכליתה, וכמה קונטרסים שנכתבו בענין זה עיקר טעותם היא במה שלא עיינו היטב בסוגיא אלא מקופיא וקלטו רק חצאי דברים, וחלקם עיקר טעותם היא שלא עיינו היטב בתשובת הראב"ד שליט"א, וקלטו חצאי דברים, ובנו ע"ז בנינים ופלפולים, ורובם אין פניהם לבירור ההלכה אלא מטרתם ברורה לקנתר ולמצוא איסור במתחם גולובנציץ על חשבון הרוכשים, ובהיות שיש ציבור גדול הרצים לדעת אמיתת מציאות הדברים, וגם רוב הקונטרסים מבלבלים את דעתם של הציבור הרוצים לעיין קצת בענין ההלכה שיש כאן, על כן ראיתי צורך לערוך קונטרס הכולל בתוכו גם את ענייני המציאות מהנעשה במתחם, וגם בענייני ההלכה שיש כאן, וראיתי שהטוב ביותר הוא לערוך קונטרס על סדר תשובתו של הראב"ד שליט"א, ועל סדר ההשגות שכתבו כל הנך המערערים.

א. מש"כ החזו"א שמעירות לבד אין צריך בדיקה, והקשו שכאן הדבר שונה שיש מאות מערות, הנה אדרבה ממה שנפתחו כ"כ הרבה מערות ולא נמצאו בהם עצמות, הרי זה ראיה בהיפך, ואף במעט שנמצאו עצמות, מדינא יש לתלות בקבורת אקראי דומיא דמוצא עשרה מתים מפוזרים במערות שתולה שקברום באקראי, וה"ז תולה שנשתמשו במערה באקראי לצורך מתים, שהמערה מתאימה גם לצרכים אחרים וגם למתים, אמנם עי' בסוף התשובה להראב"ד שליט"א שבאמת לאחר שנמצאו עצמות לא רצה למעשה לצרף דבר זה שלא היה במקום בית הקברות מעולם אפי' לסניף כיון שהמומחים מדמים מקום זה ליריחו ועוד.

ועמש"כ שאם יש מאות מערות הרי זה מוכח שהוא בית הקברות, לא ראיתי מי שהתייחס לסברא זו לקבוע על פיה, דהיינו לא הגר"ד שמידל שעיקר טענתו היא שבמקומות אחרים שהיו כאלו מערות נמצאו שהם מערות קבורה, ואף לא הארכיאולוג דן בהט שכל יסודו שהוא בית הקברות הוא משום שהוא בנוי באותו צורה כמו ביריחו, אבל לא משום ריבוי המערות, ומשום דבזמן הקדום היה השימוש נפוץ במערות, ובש"ס מצינו בכ"מ שימוש בבור שיח ומערה ושפיר יתכן שישימוש לצרכים אחרים.

וראיתי באחד הקונטרסים שפלפל בזה אם המערות מתאימות ליין או לתבואה, והזכיר בדבריו דמעולם לא מצינו שהיה שם יקב וכו', והנה אי משום הא לא איריא, כיון דבהר עצמו נמצא גת של דריכת זיתים, ומה עוד שגם מה שנקטו אוצרות יין ושמן וכיו"ב לא היה אלא לדוגמא, וכמוש"נ שהרבה צרכים היו במערות בימים הקדומים ההם ואין מקום לפלפל בזה אם ליין או לשמן, וכל הנידון בזה אינו אלא מצד הדמיון למערות בצורה זו במקומות אחרים שהיו מערות קבורה וכמוש"נ.

ומה שכתבו דהשתא שנמצאו עצמות בחלק מהמערות אי אפשר להביא ראיה מדברי החזו"א, הנה אינו ענין כלל, שנראה לכל מעיין שכאן דן הראב"ד שליט"א בתחילת השאלה עוד קודם שבדקו את המערות, ועל זה הביא את דברי החזו"א שכל עוד לא ראינו עצמות וכל השאלה היא רק מכח המערות, על זה כתב החזו"א להתיר, אמנם באמת לפי מה שנתברר לאחר בדיקת המערות באמת אין לנו הוכחה שהמקום בית הקברות, ואדרבה יש ראיה בהיפך, ואף המלעיזים והמפיצים שקרים מודים שרוב המערות נמצאים ריקות מעצמות, וברור לכל שלולי שהמקום דומה לשאר קברי הפיר לא היה שום צד לקבוע את השטח לבית הקברות מפני כמספר מסוים של עצמות שיש שם.

ומש"כ שידוע שמקום קבורה הוא עכ"פ ממקומות אחרים, אה"נ, והביא הראב"ד שליט"א לטענה זו בשם האוסרים, וע"ז נסובה כל התשובה. אמנם לאמתו של דבר אין הדבר ברור, ושמעתי מחוקרים שכבר נמצאו במקומות אחרים מבנים מסוג זה ששימשו לצרכים אחרים אלא שיש לומר שמתחילתם שימשו לקבורה ופנו לצורך תשמישים אחרים.

ב. במה שמדייקים מתשובת הראב"ד שליט"א שפעמים מוצאים בקברי פיר מת יחיד מושכב כדרכו, הנה כוונת הדברים מפורשת וברורה לכל מעיין ישר, אין ידוע על מערה כזה בקברי הפיר שמושכב שם מת אחד מושכב כדרכו, אבל אף אם ימצא כזה מערה, אינו נוגע כלל, כיון שמכל הבתי קברות יש לנו מאות ואלפים כאלו מערות, ובדקנו וראינו בכללות למה שימשו המערות, ומצאנו שעיקרם שימשו לקבורת מתים שראשו בין ברכיו, או לקבורת מתים הרבה במערה אחת שמלבד שכמה מתים יחד אין זה צורת קבורה יהודית, אף עצם הנחתם היא בשינוי מדרך ישראל, כמבואר בתשובה.

ומה שדנו בקונטרסים שכמה מתים במערה אחת כתב החזו"א שאי"ז ראייה שהם עכו"ם וממילא יתכן שבשאר קברי הפיר הם קברי ישראל, ראשית דבר הרי מצאו שם ובמקומות אלו כמה קברים שהיו שם ראשו בין ברכיו, וכמבואר בתשובה, ולעצם הענין הנה כתב החזו"א דבכמה מתים מותר לפנותם משום דתלינן בשעת דבר ומלחמה דהוי עראי, ואין דין שכונת קברות בכה"ג, ועוד דייק הראב"ד שליט"א דלשון הכס"מ משמע לכאן דלא כהחזו"א, עיי"ש בלשונו של הכס"מ "דישראל אין קוברים כן", ומשמע דנקטין דהוא עכו"ם.

ועוד ביאר דבכה"ג שאנו מוצאים בכמה וכמה בתי קברות הרבה מערות הקבורים שם כמה מתים יחד ובנויים בצורה שמתאימה לזה, הרי ודאי שאנו רואים שזהו הנהגה קבועה ושיטת קבורה של כמה מתים ביחד, ואי"ז שעת חירום (ועוד שאם הוא שעת מלחמה היו קוברים כולם בבור אחד, ואיך ישנו במקום אחד עשרות מערות כאלו שכל אחד מהם משמש לכמה מתים) ואף החזו"א מודה בכה"ג שיש ראייה שזהו עכו"ם, שהרי זהו נגד דינא דשו"ע שאסור לקבור כמה מתים יחד.

ועוד עיין היטב בתשובה שהביא ראייה מבית הקברות ביריחו ששם נראה בעליל שהקרוב יותר לצדי המערה יותר מפורר ממי שיותר מרוחק מצדי המערה, ומזה מוכח שלא קברו בה בפעם אחת את כל המתים שאז אפשר לתלות בשעת מלחמה, אלא בכל פעם שמת להם מת דחפו אותו בתוך המערה ע"ג המת הקודם, [שכבר נקבר שם מקודם כמה שנים, ויכלו עצמותיו להתפרד על ידי הדחיפה], ועוד עיין בתשובה שאותם המתים היו מונחים בצורה שאינה מיושרת ואי"ז מנהג ישראל.

ומה שהקשו באיזה קונטרסים מדברי הפרישה דאם מונחין מרוחקין אפי' בגומא אחת מותר, אינו ענין לכאן כמבואר בלשון התשובה שכתב (לגבי ביה"ק ביריחו) "שנמצאו כ"א מונח קצתו על גבי השני", (ועוד דיעוי' לשון הרמב"ם בפ"ט מטומאת מת הלכה א' "מצא מתים רבים בגומא אחת זה על גב זה או זה בצד זה", וע"כ דכוונת הפרישה הוא דווקא אם מרוחקין ו' טפחים כפי הדין המבואר בשו"ע, ועוד דאף הפרישה לא כתב אלא בלשון "אפשר", ודבריו הם לענין ליקוט עצמות בארון), וכאן ביריחו נמצאו במערות כמה מתים שלמים מושכבים כדרכם כמה באותה המערה.

ג. ומה שהקשו דבגמ' נזיר איירי בשינוי בעצם הקבורה ולא שינוי במבנה המערות, ומאן יימר לן דיש להוכיח אף משינוי בצורת המערות, לא מצאנו בדברים אלו טעם, דוודאי ראיות אפשר להביא ולדון בהם כמו בכל דיני התורה, דאין שום סברא שלא לפסוק ע"פ ראיות מסוג המערה, (ועוד דלפמ"נ הרי סוג המערות מוכיחים מצד גדלם, ששימשו לקבורה באופן שהיה שינוי בצורת הקבורה עצמה), ופשוט דהגמ' בנזיר איירי במוצא במקום שאינו מוכח לקברי עכו"ם, ולכן מבואר שם רק הראייה משינוי בצורת הקבורה עצמה, אבל לא נתבאר בגמ' דדוקא ראייה מצורת הקבורה עצמה הוא ראייה.

ד. ובמה שתמה הראב"ד שליט"א מדוע בהולילנד הסכימו האוסרים לפנות, כתבו בקונטרסים "ששמעו" ששם היו מתים שראשם בין ברכם ממש, הנה אני לא שמעתי אלא ראיתי את התרשימים אצל מי שקיבל אותם מהחופר של הולילנד (והם גם בארכיון של מוזיאון רוקפלר), והמצאה זו היא שקר מוחלט. כי לא היו שם שלדים מחוברים אלא כל העצמות שם היו מפורקים, חוץ משלד אחד מושכב כדרכו (שלד זה מצויר בתרשימי רשות העתיקות תחת השם "חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה" כרך ב' תאריך הו"ל א' חשון תשס"ט, וזהו השלד היחיד מהולילנד שמופיע שם כי אין עוד שלד שלם), ואתרא קדישא הסתמכה שם על התאריך של החוקרים ועל מקצת מערות שנראו שם עצמות של כמה מתים, ועל הפגיון שנמצא שם עם העצמות, ובכלל אין מצוי תופעה כזאת של ראשו בין ברכיו ממש ואינו ידוע סוג קבורה כזו, ועי' עוד להלן.

ה.]. ומש"כ לפקפק על נאמנות התרשימים, לא ראיתי בזה דברי טעם, שהרי התרשימים הללו חשובים אף לארכיאולוגים גופא לצרכיהם, וכי יש להם איזה נגיעה לשקר בזה, אתמהה. וכנראה ששורש טעותם היא מהתעמולה התמידית מאינטרסנטיים בעניינים אלו.

ו.]. ומה שהביאו מהארכיאולוג מאיר בן דב שצורת המערות בהולילנד שונה מכאן, וכתבו שלפי דבריו נפל כל בנין ההיתר, כל זה הוא אחיזת עיניים שהרי אף ארכיאולוג זה אומר בפה מלא (בהסטה מהופעתו במקום) שמקום זה הוא וודאי קברי פיר (ולדבריו הוא וודאי מזמן תקופת האבות) אלא שישנם חילוקים שאינם מהותיים, [וגם לא הביאו מדבריו לבאר מהו אכן החילוק ממערות אלו למערות ביריחו ובהולילנד], וכן כולם היו נוכחים בזמן בדיקת המערות כאשר בא החופר של הולילנד ג"כ לבדיקות, ושאל את מפקח אתרא קדישא "הלא אתה היית איתנו בפינוי הולילנד ומה נשתנו אלו מאלו".

ועוד יש מקום להעיר לכל מובין, שמכל מכתבו של הארכיאולוג מאיר בן דב שמתייחס בכללות לנאמנות אתרא קדישא ושולל אנשים אחרים, נראה שאינו לצורך הענין שלפנינו, אלא נכתב כמכתב המלצה לאנשי אתרא קדישא וכמדובר מתוך גרונו, והכסף יענה את הכל.

ז.]. במש"כ הראב"ד שליט"א בתשובה שבכל מקום שנמצא קברי פיר היה מיועד לקבורת עכו"ם, ודנים כאן רוב על מערות אלו שהם עכו"ם, וע"ז הקשו שצריכים קודם לבדוק את כל המערות שיש בארץ, לא מובן, דהלא בדקו בהרבה מקומות וכפי שהביא הראב"ד שליט"א בתשובה מארבע מקומות, וכן מהרב זלמן קורן שמעתי שנבדק בן בספרי מחקר בעשרות מקומות, ומעתה אין לחוש שמא בעתיד ימצאו מערות כאלו העשויים לקברי ישראל, דאדרבה כל זה אכנים בדין רוב, דהיות שקברי פיר הידועים לן הם של עכו"ם, א"כ הרי להמציא שבעתיד ימצאו מערות כאלו של ישראל, הרי זה נגד הרוב הקיים בדינו השתא.

ובאמת שנראה בדברי התשובה שעיקר הסברא בזה הוא שעדיף מרוב, כיון שלא מצינו אף במקום יחיד ביה"ק בצורה כזאת של ישראל, ואין לנו סיבה להסתפק בזה שמא במקום זה הוא קברי ישראל כל עוד שיש לנו להחזיקו בידוע לן בוודאי שאלו הם צורת קברי עכו"ם¹.

ויש להוסיף עוד על זה מה שהראה הרב זלמן קורן, שנראה בבירור בקבורה של פיר במקומות אחרים שישנה קבורה במערות קטנות ורחבות בגודל דומה לגודל המערות הקטנות כאן בבית שמש, ושם קבורים מתים מקופלים, ולכן עשו לצורכם מערה קטנה באורך, ואף רחבה, היות והשכיבום על צידם בצורה מקופלת, נדרש לזה רוחב מסוים עבור הקיפול, וכמו כן ישנו בקברות הפיר מערות גדולות יותר ואף הן רחבות הרואים בהם קבורה של כמה מתים ביחד בצורה שנתבאר בתשובה אות ב'. הנקרא אצל החוקרים בשם קבורת משפחה, עכ"ד.

היוצא מהנ"ל שסוג מערות אלו בגודלם, באורכם וברוחבם, מתאימים בדיוק לקבורת עכו"ם ושימשו בכל מקום לקבורת עכו"ם, ולבוא לומר שאף ישראל השתמשו בדיוק בסוג מערות אלו, בזמן שאין להם צורך בגודל זה, הוא רחוק מאוד.

¹ והעירני ת"ח אחד שגדולה מזו מצינו בסוגיא דבר סיסין בב"ב דף ל' ע"א דכל כי האי אמרינן הנח את הספק והלך אחר הוודאי והוי המוכר בגדר הממע"ה עיי"ש.

ומש"כ לפקפק דמהיכי תיתי לחלק בצורת המערות בין קברי ישראל לקברי עכו"ם, הנה השאלה הזאת בטעות יסודה, כי הכל מודים שמעולם היו מבני הקבורה שונים מישראל לעכו"ם וכמו למשל הקבורה בכוכים מימי בית שני שהיה מיוחד רק לקבורת ישראל, וכן בזמן בית ראשון היה הקבורה באיצטבאות מיוחד לישאל, וכן אף בימי השופטים ידוע למומחים צורת קברי ישראל, (אלא שבזמנינו שקוברים בחפירות אין חילוק כיון שאין כאן שום צורה ומבנה כמערך ופיר וכיו"ב אלא חפירה בלבד). ולכן פשוט שממה שמערות אלו שימשו לעכו"ם, אין כאן שום דבר וסיבה להסתפק שמא שימש אף לישאל, ומשל למה הדבר דומה - אם יתברר לך על מקום מסוים ששימש לבית הקברות של בעלי חיים, דוודאי אם נמצא אח"כ קברות כעין אלו לא יהווה הדבר סיבה להסתפק על קברי אנשים, כיון שידוע שבית קברות של בעלי חיים עשויים בצורה אחרת מבית קברות של אנשים.

ועוד, שכבר נתבאר לעיל דסוג זה מתאים רק לעכו"ם, גם מבחינת הגודל וגם מצורת הכנסת המת וכמו שפירש הראב"ד שליט"א בתשובה שמצורת המערות גופא נראה ששימש לעכו"ם, וכל המקומות שמצאנו ראינו ששימש לעכו"ם, ולא מצאנו בקברי פיר אפי' מקום שנוכל להסתפק בו אם הוא קברי ישראל, ודבר זה מודה בו אף הגר"ד שמידל שאמר כן דברים מפורשים להגאון הרב דרברמדיקר שליט"א אחד מהדיינים בבית דינו של הגרמ"מ שפרן שליט"א "לא מצאנו בהם מעולם קברי ישראל ומ"מ למיחש מיבעי".

ומה שמתעקש באחד מהקונטרסים לפקפק על דברי המומחים שאולי צורת קבורה זו בבית שמש אינה נראה בדיוק כשאר קברי הפיר, הנה אם נקבל את דבריו, הרי בטל כל ההוכחה שהוא בית הקברות, דהא זה וודאי שעל סמך עצמות בודדות במערות בודדות בשטח ענק כ"כ, אין מקום לחשוש בו שהוא בית הקברות אא"כ יש לנו ראיה מהדמיון למקומות אחרים שבהם מערות אלו שימשו לקבורה.

ח. ומש"כ הראב"ד שליט"א שמצורת המערה גופא נראה שמסתבר ששימשו לעכו"ם כיון שהפיר הוא צר ואי אפשר להכניס המת בדרך כבוד וכתבו בקונטרסים שעכשיו נראה מציאות הדברים שאין הבור צר כ"כ, באמת אין כלום במה שנבדק עכשיו רוחב הפירים, כי לצורך הוצאת העפר ונוחיות, הרחיבו את רוחב הפיר, ואף ניתן לראות בתמונות שכבר פרסמו לתומם אתרא קדישא בסוכות תשע"ד, את רחבם האמיתי של הפירים, שהרוחב הוא בד"כ בקוטר של 60 ס"מ, והוא לוקח כבר את רוחב האדם המכניס את המת, וכמו כן אף פתח הכניסה מהפיר למערה הוא נמוך כך שאי אפשר להכניס מת העומד בפיר צר ועמוק דרך כניסה נמוכה בלא לדחפו ולגררו דרך בזיון, ואף כעת לאחר שהרחיבו בחלק מהפירים א"א כלל להכניס מת בצורה רגילה.

דברים אלו אפשר אף למצוא במפורש במכתבו של הגר"ד שמידל כשהוא דן אם אפשר לומר שמערות אלו שימשו למחסנים ובתי אוצר, (במכתבו הידוע לקראת סוכות תשע"ג בעת שאתרא קדישא השתתפו בבדיקות ואף ערכו חישוב בשטח) והוא כותב כך: "לא יתכן שאלה בורות מים או מחסנים בתי אוצר כפי שטענו המפקקים, בור מים פתח השאיבה הוא מעל המים ולא בצד, מחסנים פתחיהם עשויים כך שיתאימו גם להכניס וגם להוציא ואילו במערות קבורה שנעשו להכניס בלבד, מבוא הכניסה יכול להיות עמוק וצר, וכך הוא במערות דנן".

ועוד שמעתי מהמודדים שהשתתפו בבדיקות (ע"י להלן) שמהניסיון מוכח שבהרבה פירים גם עתה לאחר שהרחיבו אי אפשר להכניס שם מת אלא כשפניו כלפי חוץ ולא כשפניו כלפי הפתח מהפיר למערה, כיון שא"א להכניס בתחילה בפתח המערה אלא רגלים מושכבות כיון שהפתח צר והפיר עמוק והמת מורד כשהוא מעומד, ואי אפשר לקפל רגלים (הירך) של אדם, אלא לאחוריו ולא מלפניו, ואשר ע"כ בסוף הכניסה של כל המת ימצא שפניו הם כלפי

קרקע, ולאחר שנכנס לתוך רוחב המערה יצטרכו לחזור ולהופכו ולהשכיבו כשפניו כלפי מעלה או כלפי הצד (כפי שנמצא השלד של ראשו בין ברכיו שהיה שכוב על צידו), ואח"כ כדי להשכיבו כדרכו לאורך המערה צריך להטותו ולסובבו עוד פעם (כשהקובר נדחק בתוך המערה), כי ברוב המערות הכניסה למערה הוא כנגד הרוחב ולא כנגד האורך.

ט. [ומה שהקשו מדברי המאירי שלדבריו מבואר בגמ' בסוטה דף מ"ד ע"א שהכניסו המת למערה דרך בור צר, הנה לענ"ד אין שום ראיה משם אלא שעשו בור שצריך קפיצה לזה, ובבור של עומק 60 ס"מ כבר צריך קפיצה ואפילו בפחות, וכן לא נתבאר מהו גודל הפתח מהבור למערה, שיכול להיות אף בגודל של 40 ס"מ וכדו' וא"כ אין שום מניעה להכניסו מושכב כדרכו עם מעט אלכסון כלפי מטה, ואינו דומה לכאן שיש פירים צרים ועמוקים עם פתח צר למערה.

ולעצם צורת הקבורה שרצו להוכיח מכאן שהיתה קיימת כזאת צורה כבמערות אלו בבית שמש, אינו ענין לכאן כלל וכלל, שהלא ברש"י שם מבואר שמהמערות נכנסו שם לכוכין, והמערות עצמם פירש רש"י שם שהיו בנויות כמו שכתוב בגמ' בב"ב, וכמו כן אף מה שציינו האוסרים למנהג תימן, הלא מפורש שם (קאפה, הרב קורח) שקברו בכך היוצא מהפיר, ואף הפיר היה בנוי בצורה של קבר של ימינו, שהפיר היה חפירה כמידת אורך ורוחב מת, ומשם הכניסוהו לכך שהיה כעין מושכב בצמוד לקבר העשוי כעין הקבר של ימינו, ועי' במכתב הרב זלמן קורן שאף הכנסת המת היתה שם בדרך כבוד, וממילא אין משם מקור לסוג קבורה כזו שיש לפנינו בקברי פיר שקוברים במערה, וכל הגדון בגמ' בסוטה שעל זה הוצרך הראב"ד שליט"א להביא את דברי החזו"א, הוא שאין זה בזיון.

י. [ומה שתמהו בקונטרסים ובדרשות על התיארוך שהוא קודם לזמן ביאת ישראל לארץ, וכתב הראב"ד שליט"א בתשובה שנבדק על ידי הרב קורן שאין כאן השערות בעלמא אלא הוכחות מבוססות, ועל זה תמהו שהלא הארכיאולוגים הגיעו ע"פ השערותיהם לקבוע תאריכים קודם לזמן בריאת העולם, אינו מובן, דאטו כל דברי הארכיאולוגים בחדא מחתא מחתינהו, ועדות שבטלה מקצתה בטלה כולה? וודאי הדברים שיסודם בהשערות הרי אלו בטלים, אך כאן אינו השערות אלא הוכחות מבוססות עם ממצאים ככל מחקר שכשיש הוכחה אין סיבה לא לסמוך על זה, ועל זה נשלח הרב זלמן קורן שליט"א מירושלים שהוא יהודי חרדי לכל דבר שלמד בשיבה קדושה כפר חסידים, והיה מחשובי תלמידי ראשי הישיבה הגה"צ רבי אליהו לאפיאן זצוק"ל והגאון רבי אליהו מישקובסקי זצ"ל, ובניו וחתניו מפארי בני תורה, ובדק הראיות המיוחדות לענין זה, וראה שאינם השערות בעלמא אלא יש בהם הוכחות מבוססות, ועתה קיבלנו מכתב מפורט מהרב זלמן קורן שליט"א שבו ביאר את ההוכחות בניד"ד עיי"ש², וכל הרוצה להעצים עיניו ולכוף עצמו שלא להאמין שיתכן ראיות לתיארוך מתוך מסוה של "קנאות" על חשבון הרוכשים, הרי זה רשע וגולן.

יא. [במה שכתב הראב"ד שליט"א על דברי האומר שאף בימי השופטים עשו מערות אלו, שאף שדבריו הם ללא שום ראיה, אבל אף לדבריו יש כאן רוב כנענים בצירוף הכנענים שהיו קודם ביאת ישראל לארץ, וע"ז הקשו מפתחתא דאיכה שישראל היו נמנים למיליונים רבים, הנה זה נאמר על תקופה אח"כ של סוף בית ראשון ואין שום ראיה על תקופת השופטים, ומאידך הלא מבואר בתנ"ך (ובתהלים ק"ו) שישראל לא כבשו הרבה ערים ונשארו בהם עכו"ם, ולא נמצא ראיה לזה שהיה רוב יהודי כבר בזמן השופטים, וכשנכנסו ישראל לארץ נאמר בתורה בפרשת ואתחנן "שבעה גוים רבים ועצומים ממך", אמנם באמת הרגו ישראל וכבשו הרבה מהם, אבל מפורש שנשארו הרבה

² קטע ממכתבו הגיע לידינו וצורף בסוף הקונטרס.

וכמבואר ביהושע, וכיון דמודה דהשתמשו בזה גם קודם ביאת היהודים לארץ, הרי בצירוף אותם עכו"ם שקודם ביאת היהודים, וודאי יש כאן רוב עכו"ם.

ובאמת דיברתי עם אחד מהמומחים מטעם אתרא קדישא ואמר לי שהם חוששים שבזמן ביאת היהודים לארץ, עדיין לא בנו קברים משלהם והשתמשו בקברים של קודמיהם. ולדעתם יש לחשוש שמקום זה הוא יותר קדום מהולילנד וכדו', ויש לחשוש ששימש לקבורה לדור באי הארץ, ואשר ע"כ לדבריהם אין כל כך ראייה מהכלים שמצאו שם, כיון שיוצאי מצרים היו להם עוד מנהגים ממצרים, ועכ"פ פשוט שאם זהו החשש ודאי שיש כאן רוב עכו"ם.

יב. מוש"כ בקונטרסים שהגרד"א לא התיר עפ"י דררא של עכו"ם לפנות אלא בצירוף כמה סברות והחזו"א חולק אף ע"ז, כל זה נכתב ע"י אלו שראו מקופיא את תשובת הגרד"א, והמע"יין היטב בדברי הגאון רבי דוד אופנהיימר יראה ששפתיו ברור מללו דיסוד זה דבספק ודררא שהם עכו"ם מותר לפנות שעל זה כתב "וזה ברור בש"ס", ומה שהביא כמה סניפים הוא משום שהיה שם ספק שנמצאו מתים בכמה מקומות ובמקום אחד נמצאו כמה ביחד, ובמקום זה שנמצא שם כמה מתים יחד מבואר שם דפשיטא ליה דמותר לפנותו אלא דלא ברירא ליה שאפשר להוכיח מכאן על שאר המתים הנמצאים (ובאמת על זה דן החזו"א דכמה מתים הוא ראייה רק על מתים אלו, שנקברו עראי, בשעת מלחמה, ואינו סימן של עכו"ם שנוכל עפ"י להתיר כל המקום), וכן שאר הראיות אינם ראייה כל כך דהיינו שלא קברו את המתים בשורה שזה. ועל מסל"ת של הנכרי שכתב שם פשוט דאין זה כדין מסל"ת, כיון שהעכו"ם רק העיד שמתו באותו מקום מתים בשעת מלחמה, אבל לא העיד שנקברו שם. ע"י בחזו"א, דס"ל דאין ראייה בכל ראיות אלו, ומסיק דנשאר ספק לבד וע"כ בא"י קשה להקל כיון דרובם ישראל, אבל יפה העירו שהחזו"א לא חולק, ואף לדבריו אם ימצא דררא שהם עכו"ם יהא מותר ולאחר העיון זה מבורר היטב בדברי החזו"א, (ואף הראב"ד שליט"א לא כתב שהחזו"א אוסר אלא שהאוסרים טענו כן).

יג. כמה שכתב הראב"ד שליט"א בתשובה שהכרעה זו אינה סתירה לדעת הבד"ץ, כיון שהם אמרו רק שלא נתברר לנו אם הם קברי עכו"ם, ועל זה תמחו כמה תמיחות, כוונת הראב"ד שליט"א פשוטה שהביד"ץ לא פסקו הדבר במוחלט שהמקום אסור אלא שלא הצליחו לברר הענין עפ"י המשגיחים.

יד. כמה שהקשו ופלפלו בקונטרסים על הסניפים שהוסיף הראב"ד שליט"א בתשובה להתיר הפינוי אף שכתב בעצמו דח"ו לא לסמוך ע"ז במקום אחר, הנה בחינם דנו בכל אלה שכבר כתב הראב"ד שליט"א בתשובתו ואף כאן בתשובה שאין לסמוך על המתירים פינוי בעצמות ולהלכה אסור פינוי בעצמות כדעת רוב הפוסקים, ומ"מ הביאו כאן לסניף כדרך רבותינו האחרונים וכמו שמפרש בעצמו. ואף ברקב כתב הראב"ד שליט"א בהמשך דצריך לנהוג בו קבורה. ולמעשה יסוד הסניף הוא שלדברי הנך הפוסקים אין כאן איסור דין פינוי המבואר בש"ס, ואין כאן איסור מעיקר הדין, ואף בלא הסניף הנ"ל, התשובה לא זזה ממקומה, כמבואר לכל הקורא בתשובה.

ומש"כ בקונטרסים דלא מסתברא להקל ע"י סברא זו שהיה מקום לומר שאף שאסור פינוי בעצמות הוא דוקא בעצמות כגון שדרה או גולגולת ולא עצם גרידא, הנה קודם לסברא צריך ידיעה, ולא עיינו בדברי האחרונים במצוות קבורה, וע"י מל"מ סוף הלכות אבל אם יש מצוות קבורה במקום שאין ראשו ורובו.

בחיוב קבורה ברקב, למעשה החזו"א בספרו מסתפק, והגאון רבי מאיר פישלס שהוא השואל בנוב"י הביא ראייה ברורה מוש"ס דאין חיוב קבורה ברקב והנוב"י מסכים עמו.

טו. [מה שדנו בענין חידוש החסדי דוד שהמוצא כוך בקיע ומערה צריך בדיקה אף אם בדקם ומצאם ריקנים, הדבר פשוט שאם נקבל חידוש החסדי דוד שהמוצא כוך בקיע ומערה, היינו אפי' בדקם ומצאם ריקנים, א"כ זהו רק לגבי חובת בדיקה אבל במה שנוגע לעצם הכוך בקיע ומערה, וודאי נוכל להסביר התוספתא לא באופן שבדקו ומצאו ריקנים, אלא באופן שמצאו ג' כוכים ולא פתחו אותם, או אפילו אם מצאו אותם ריקנים י"ל דאין החשש שמא הרקיבו אלא החשש הוא שהמקום בית הקברות כיון שנבנו בו כוכין, ומה שנמצאו כאן ריקנים הוא משום שלא הספיקו לקבור בו, וממילא כל המקום בחשש בית הקברות, אבל לומר שעשרות מערות שנמצאו ריקניות כולם נרקבו, הוא נגד רוב הקברים, ואין מצוי כלל, וודאי אין לחוש. ופוק חזי בכל בתי הקברות הקדמונים מוזן בית שני ובית ראשון, שלא נמצא בהם מעולם שבודקים כ"כ הרבה מערות שלא נמצא בהם כלום, ואף בקברי הפיר יש עצמות הרבה במערות ויש אף הרבה שלדים (מלבד באלה שניכר בהם סימנים ברורים של שימוש חוזר במערה לצורכי אדם), וכן הסכים לזה אחד הרבנים שליט"א שעבד באתרא קדישא בעבר, שזהו דבר שלא נמצא כזה מעולם, ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, וענינו רואות שהוא חשש שאינו מצוי, ובוודאי לא ע"ז כיוונו חז"ל.

טז. [במה שהקשו על מש"כ הראב"ד שליט"א בתשובה שאפי' אם היה ברור שנשאר כאן רקב מתים, ואפי' אם היה זה באמת ספק ישראל, הרי יש כאן ס"ס להתיר והקשו ע"ז שבא"י יש רוב ישראל, באמת הדבר תלוי במש"כ קודם, דלא שייך כאן רוב ישראל כיון שהם משונים בצורתם, ואדרבה יש כאן רוב עכו"ם.

יז. [ומה שהקשו שאינו ספק אלא חסרון חכמה, אינו נכון דזה מיקרי חסרון ידיעה אם הם עכו"ם ונמצא דאף סברא זו דס"ס שריר וקיים.

ומה שהקשה באחד הקונטרסים למה לא החמירו לקבור את עפר המערות שנמצאו ריקים דהא אפשר להחמיר, הנה לענין מעשה במציאות היה עפר כל מערה מונח בצד המערה ולא השליכוהו כמעט עד גמר הבדיקות של המתחם (בנין שלם), שבו כבר מצאו הוכחה מראשו בין ברכיו, וכן כשאני הייתי שם בחודש אלול ראיתי עפר כל מערה מונח בצידה, ואמר לי הרב נחמני דבינתיים העפר נשאר שמור בצידו.

אבל מה שהעיר הוא תוכחה נוקבת לעסקני אתרא קדישא, שאם באמת מדמים שמקום זה יכול להיות קברי ישראל והמתים הרקיבו, היו יכולים לבקש בדרכי העסקנות שרוצים לקבור את העפר של המערות שנמצאו ריקים, וודאי שהיו נותנים להם, ותחת ההוצאה האדירה של מאות מודעות וקונטרסים ברחבי העולם, היו משקיעים בכסף זה לצורך קבורת עפר המערות וקניית השטח לקבורה לצורך זה, אלא שעיקר כוונתם כאן הוא לקבוע שלא יהא לאף אחד דעה מבלעדיהם, וע"כ עיקר עיסוקם להפיץ שקרים במודעות שיש עצמות במקום וטוחנים אותם וכו' ואין להם שום ענין בכבוד העצמות והעפר, ודי בזה.

יח. [במה שהקשו שאין ראיה מהחת"ס שנשאר מהמת עצמו, והחת"ס כתב כן רק לחומרא, דבריהם מופרכים מדברי החת"ס דמסיק שם שסתם איש ישראל יש להחזיקו בחזקת כשרות שלא הרקיבו עצמותיו, והרי לן להדיא בדבריו שקבע בה מסמרות שחזקה שאינו מרקיב וכמבואר למעיין בדבריו שהוכיח את דבריו מגמ' ערוכות, ולא השאירו כספק לנהוג בו רק תורת חומרא.

ומה עוד שאף המציאות בזה ידועה שהדבר רחוק שירקיב כל המת, ולא הוצרך הראב"ד שליט"א לבסס את דבריו מהחת"ס, אלא רק משום שהאוסרים הביאו שכן מבואר בחת"ס שכן הדרך, ע"ז כתב הראב"ד שליט"א שאינו כן שהחת"ס חזר בו בהמשך דבריו, ואמנם וודאי שקיים מציאות כזאת שהמת מרקיב לגמרי וכדמשמע גם בזה"ק שלא

נשאר גם עצמות, אבל מהכרח המציאות ודברי החת"ס הנ"ל עלינו לומר דהזוה"ק לא אמר שכן הוא הרגילות, אלא שקיים מציאות כזאת, [והרי בצדיקים אף הגוף נשאר קיים], וא"כ בניד"ד שברובא דרובא דהמערות לא נמצאו עצמות, (ואף לא נמצא שם זכר לרקב) הוא רחוק לתלותו ברקב. והסברא אומרת שאם שימש מקום זה לקבורה, הרי שפוננו רוב רובם של הקברים, כמו שידוע בהרבה מערות שנשדדו.

יט. [מה שהקשו על מה שהוסיף הראב"ד שליט"א שכאן אין ניכר הרקב ונתבטל וכמי שאינו, וי"ל דאין בזה חיוב קבורה, הנה מציאות הדברים הוא, כשהוציאו העפר מהמערות ראו רק עפר בלבד, ואף אני הכותב הלכתי למתחם בעת הבדיקות בחודש אלול ושהיתי שם כארבע שעות ועברתי ממערה למערה וראיתי איך מוציאים עפר מכל מערה ונראה הכל עפר רגיל, ואי אפשר להאמין שנתערב שם רקב, כי לפי הידוע רקב שונה במראיתו מעפר רגיל ודומה לשחור, והלא מסננים את העפר ושוטחים אותו ולא נראה לעינינו שום שינוי, וע"כ אם נקבל את דבריהם שביסודו היה שם רקב, ע"כ שנשתנה הרקב וחזר להיות עפר ממש, ושוב שמעתי מחוקרים גדולים, שאם נקבל את דבריהם שיש מציאות כזאת שמרקיב עד כדי כך עד שנהיה עפר ממש, הדבר הוא ספק גדול אם בבדיקת "די אן אי" יהא אפשר להבחין בו שהוא רקב, שהלא נהפך מציאותו לעפר, עכ"ד. (ולדבריהם שיש מציאות כזו צריך להיות תחיית המתים מן העפר אע"פ שנשתנה מן המת להיות עפר רגיל), ועכ"פ בכה"ג אין לנו ראיה על חיוב קבורה, (אף שכבר כתב הראב"ד שליט"א בתשובה שלמעשה צריך לנהוג בו קבורה).

וכאן המקום להעיר על מה שראיתי בדברי האוסרים הטוענים, שהארכיאולוג שהשתתף בסינון העפר אמר שהעפר מלא ברקב, ולא נודע מקורם והוא משונה כי הארכיאולוגים אין להם עסק עם רקב, ובוודאי לא עם רקב שאינו ניכר ונשתנה לעפר רגיל, ולאחר הבירור בזה, כוונתם על הארכיאולוג שהוא היה החופר בהולילנד שאף הוא השתתף בבדיקה והוא ג"כ סבור שהמקום דומה להולילנד ויריחו ועוד, ולכן היה פשוט לו שהמקום הוא בית קברות, ואמר שכפי הנראה אף שלא מצאנו עצמות, הרי יש רקב עצמות שנהפך לעפר. ולא אמר דבריו מידיעה או ממומחיות, אלא מסברא.

כ. [מה שכתבו שנראה בתשובה שנסמך ע"ד החזו"א גרידא המסתפק אם יש חיוב קבורה ברקב, תמוה איך אפשר לומר כן בזמן שבתשובה מפורש שהעיקר שנסמך עליו הוא שיש להחזיקו כקברי עכו"ם, ולענין העפר שנמצא במערות הריקניות הוסיף שאין יסוד להניח שהיה שם מת ונרקב. והוסיף בזה"ל "לרווחא דמילתא נוסף עוד" הענין דרקב א"צ קבורה, ואף בתוך התשובה מבואר דבעלמא יש לנהוג לחייב רקב לכו"ע, אבל כאן הוסיפו לענין שאין בו חיוב מעיקר הדין.

במש"כ הראב"ד שליט"א בתשובה שאף לדברי הב"ח המחמיר באיסור ביה"ק בספק קבר, בספק כי האי לכל הדעות מותר, יסוד הדבר שאף הב"ח שמחמיר בספק קבר (והוא חידוש הב"ח וצריך עיון אם ס"ל כן להפוסקים, והיאך אפשר להמציא כן מסברא) ה"מ בספק השקול ולא בספק כי האי, אלא דלת"י השלישי של האבנ"ז הוא מוכרח כן מסברא, וגם לשני התירוצים הראשונים של האבנ"ז שיסוד התירוצין בזה הוא שהביא ראיות שחמיר יותר איסור ביה"ק מכל איסור דרבנן, גם לפי"ז אין לנו ראיה מהב"ח אלא על ספק השקול, ולא בספק שרוב צדדים לקולא. ועוד דאף אם נימא כמו שנראה באבנ"ז דהב"ח לא נתכוין לזהירות בעלמא להזהיר מספק, אלא דינא קאמר ואפי' בספק שא"א לברר יהא אסור, אבל אין לנו ראיה מהב"ח דאף ביה"ק בחורבנו (לאחר שפינו) חמיר כל כך שספיקו יהא אסור (ועי' מש"כ לקמן בעז"ה בדין ביה"ק בחורבנו) ובדברי הכס"מ הדברים מוכרחים מש"כ הראב"ד שליט"א דלא יתכן דאיסור זלזול ביה"ק חמור מאיסור פינוי. דזהו גופא זלזול.

כא. [מה שנתקשו בקונטרסים בסברת הראב"ד שליט"א דאפילו אם המקום שימש לקברי ישראל, הרי נשתקע שמו ואין כאן איסור בית הקברות, הדברים ברורים ומאירים, זה פשוט לכל מאן דנחית להבין סברת הראב"ד שליט"א בזה, דסברא דנשתקע שמו אינו מועיל אלא לגבי דין קדושה בחורבנו של ביהכ"נ, וכמו"כ לגבי החידוש של השה"ג בדעת הרמב"ם שדין בית הקברות כדין בית הכנסת ובה לענין חידוש המנחת יצחק זצוק"ל שלפ"ז נוהג קדושה גם בחורבנו שייך לומר סברא זו דנשתקע שמו, והסברא בזה דכל עיקר הך דינא דנוהג קדושה בחורבנו הוא דין חדש (דהלא הרמב"ן בר"פ בני העיר מפרש דדין קדושת ביהכ"נ הוא משום הוקצה למצותו (וכן הוא לשון החת"ס לענין קדושת ביה"ק, הובא בפת"ש), ואשר ע"כ בתנאים מסוימים אפשר למכור בית הכנסת ובטל הקדושה כדין סוכה ולולב שנורקין לאחר מצותן, ואף להר"ן שם שמפרש דקדושת ביהכ"נ הוא דין דרבנן שהטילו קדושה עליו, ג"כ הלא חזינו דהסמיכוהו אקרא מיוחד ד"והשימותי" כדי ללמוד קדושה בחורבנו) ומסתברא דעיקר האיסור הוא מפני ששמו עליו, ועדיין שמו לא חרב, אע"פ שמציאות בית הכנסת חרב, אבל אם גם שמו נשתכח לא אסור להשתמש במקום, דאין יסוד האיסור משום דקדושה לא פקעה, אלא דביהכ"נ בחורבנו הוא בקדושתו עדיין, וברוך ה' שלא השבית לנו גואל אף בדור יתום כזה, את מרן הראב"ד שליט"א שבכל ספריו נחית לשורש הדין והסברא, ועפ"ז מתבארים סברות נפלאים להלכה למעשה.

ואמנם בעלי הקונטרסים מדמים שיש הרבה עצמות במקום, ולפיכך מקשים דמה שייך נשתקע שמו על בית הקברות בבנינו, דאין איסורו משום שמו אלא משום בית הקברות ממש, [ובאמת הלא אף הם מודים שרוב המערות נמצאו ריקנים ובמערות שנמצאו היה עצם אחד וכדו', ומסתברא שאין לזה דין בית הקברות עכשיו, וממילא מהניא הסברא דנשתקע שמו], אבל הראב"ד שליט"א בתשובה ביאר המציאות שאינו כן, אלא שנמצאו במערות בודדות עצמות, וא"כ כעת אין לזה דין בית הקברות, אלא דמ"מ נאסר משום שישימש פעם לקבורה אף שפונה אח"כ במשך השנים, ואשר ע"כ כיון דנשתקע שמו אין בזה חשש אפי' אם הוה ידעין בבירור שישימש בעבר לקברי ישראל.

כב. [עוד יש לי להוסיף שכל הנדון כאן הוא לפי חידוש המנחת יצחק שלדברי השה"ג שקדושתו כקדושת ביהכ"נ א"כ אסור גם בחורבנו, ואף שדבר זה אינו מבואר בתוך השה"ג, ואדרבה נראה שם בהיפך דכשדן על קבר שפינהו דן משום גזל המת ולא הזכיר שם כלל סברא זו דדומה לביהכ"נ דיש לאסור אף בחורבנו (מיהו יש לדחות דשם חזר לדבר על קבר יחיד), ולי הקטן אינו מובן כלל היאך שייך ללמוד דין קדושה בחורבנו מקדושת ביהכ"נ, דודאי קדושת ביה"ק הוא משום בזיון המתים ואינו קדושת ביהכ"נ, אלא דדימהו אהדדי לענין מהו הדינים שאסורים במקום שצריך לנהוג קדושה וכבוד, וכמו"כ שצריך לנהוג קדושה בכל המקום אף במקום שלא נקבע עדיין, אבל דין דבחורבנו ילפינן מקרא ד"והשמותי את מקדשיכם" ומה"ת למילף לגבי ביה"ק שהם בקדושתם אע"פ שהן שוממין, וכל מה דילפינן, כשבית הקברות בקדושתו הרי דינו כקדושת ביהכ"נ, וצ"ע. וכן משמעות דברי השאלת דוד שכל הנדון בזה הוא רק משום גזל המת, ואיסור בית הקברות שייך רק בבנינו.

ומה שהקשו עמש"כ הראב"ד שליט"א בשם הערוך השולחן דבתי דירה אין בהם בזיון לבנותו ע"ג קבר שפינהו, והקשו דבזמנינו יש בית הכסא ובית המרחץ בבית דירה, שמעתי ששאלו כן את הראב"ד שליט"א והשיב דהמקום נקרא בית דירה, אלא דיש בתוכו גם ביהכ"ס, ופשיטא ליה דאין כאן בזיון בכה"ג (וראיתי ג"כ בקונטרס אחד על ענין החפירות בבית שמש שג"כ כתב כן מסברא, והוסיף ע"ז ראיות מן הפוסקים שבזמנם גם היה שימוש עשיית צרכים בבית).

כג. [במה שכתב השאלת דוד דאיסור גזל המת הוא מדרבנן, ועל זה כתבו הקונטרסים דאיסור גזל המת להשאלת דוד הוא דאורייתא, ומש"כ השאלת דוד שהאיסור שם הוא מדרבנן נתכוין לאיסור אחר, אינו מובן

מש"כ, דהשאלת דוד מביא הפו' דקרקע עולם אינו נאסר מדין קבר, ומהיכן נולד איסור, אם לא מסברת השאלת דוד דכ"ז בפניוהו בהיתר או כשנשתקע שם בעליו אבל בפניוהו באיסור יש כאן איסור גזל המת, (ולענ"ד נראה דכוונת השאלת דוד, לא לאיסור גזל של "לא תגזול" אלא לדין הוקצה למצותו, וכן לשון הגמ' קנייה מיתנא ועל זה כתב דעכ"פ יש כאן איסור גזל מדרבנן). ובשלה"ג הזכיר לסברא זו דגזל המת ולא הכריע הדבר ונשאר בצ"ע. ועוד שהפוסקים שהזכירו ענין גזל המת, דהיינו השה"ג והשאלת דוד, נראה בדבריהם דעיקר דבריהם בזמן הזה שכל אחד קונה קבר לעצמו, וא"כ כאן שכו"ע מודו שהוא מתקופה הקודמת לזמן השה"ג, מאן יימר שהמת קנהו, ועוד הלא הגרד"א כתב דבמקום ספק עכו"ם (והיינו דררא וידים מוכיחות ואף שלענין כל דיני התורה נשאר עדיין בגדר ספק) מותר לפנות, ומבואר דלא חשש בכה"ג גם לאיסור גזל המת, דהלא בנו היסודות בקרקע כנראה בתוך תשובתו. ואולי יש לדחות דלענין איסור גזל סמך על היתר דמזיק הרבים, אבל אין נראה כן בפתחי תשובה. [ועוד אם נאמר דכאן דינו כקבר המזיק את הרבים כיון שכבר שילמו הרבים את הכסף, והרב אריה גולובנצ'ץ כבר שילם על כך מיסים, בודאי אין חשש גזל, וכמו שהתירו הגרד"א והרעק"א, אלא שהראב"ד שליט"א כתב בתשובה שלא רצה לדון מטעם זה].

ומש"כ דיש לומר דהמת מוחזק וממילא אפילו ספק אסור, צ"ע אפי' אם נאמר שישנו כאן מת והרקיב עד שנראה עפר רגיל האם שייך לומר שהוא מוחזק, ואף במערות שנמצא עצם בודד י"ל דלא מיקרי מוחזק, ובפרט כשיש להסתפק אם בא מבחוץ וכמש"נ לקמן בעז"ה מהגר"ד אופנהיימר בתשובתו שיש להסתפק בגרירת חולדה, ובעצם לחוד ודאי דיש לתלות (יבואר להלן).

ועצם הסברא שהמת מוחזק, ולכן גם ספק אסור, מחודשת, ולומר כן על איסור גזל מדרבנן צ"ב, דמסתמא יסודו דין איסור, ולא דין ממון, ויש לפלפל ג"כ מסוגיא ספ"ק דכתובות, מצא תינוק מושלך ברוב עכו"ם דאזלינן בתר רובא ואף לאפוקי ממוחזק, שוב ראיתי מפורש בשמעתתא ד' פ"ז שאין מקום לדון בכה"ג מצד מוחזק.

ומש"כ בתשובה דכאן נשתקע שם הבעלים לגבי איסור גזל, הדברים מבוארים דהנה קודם שבדקו ומצאו בורות בקרקע, היה ודאי נשתקע שם הבעלים, אלא דנוכל לומר דעתיד להתברר אם יחפרו את הקרקע, אבל בכה"ג שאין עצמות באופן כללי בכל השטח הגדול, ורק במקומות בודדים מוצאים עצם, וכנ"ל, הרי ודאי דאמרינן בזה נשתקע שם הבעלים. ואף במקום שלאחר שנחפור נמצא שלדים ועצמות מסתפק הראב"ד שליט"א אם יש כאן נשתקע שם הבעלים לגבי המקום למעלה.

כד. [מש"כ בתשובה דע"י כיפין נשאר רוחות רעות של העכו"ם וע"י פינוי לא מצאנו, ועל זה הקשו מנפש המת שקשור למקומו שהחמיר הראב"ד שליט"א בתשובה"נ ח"ד לענין קברי צדיקים שאף שפינו יש להיזהר בכבוד המקום, לק"מ דזהו לענין לכבדו ולשמר מקומו, אבל שיהיה להם כח להזיק אין לנו אלא מדברי קבלה ולא נאמר לנו במקום שפינהו.

(ובכלל יל"ד אם דבריו הם רק לדעות דס"ל דיש טומאה בעכו"ם, וע"י בתשובות פנים מאירות ח"ב דס"ל להלכה דאין טומאה בעכו"ם אפילו במגע ומשא, והביא לשון הזה"ק דבעכו"ם לבתר דנפקת נשמתא מן גופא לית בה מסאבותא כלל, ולהעיר בלבד באתי).

ומה שהקשו שלדעת הראב"ד שליט"א אם נעשה עפר מותר לזורקו, שוב לא עיינו היטב בתשובה, דכתב להדיא דבעלמא אין לעשות כן, רק מצרף זה כתוספת להיתר, שאין על רקב דין קבורה ובודאי עיקר חומר האיסור דחיטוטי שכבי הוא כשיש עלינו דין לקוברו וע"כ כשאנו דנים על רקב הוא קל יותר, אף שאנו צריכים לקוברו כמש"כ הראב"ד שליט"א להדיא.

ואף אין לזה שום שייכות עם דברי הבן איש חי דודאי יש עדיין הרוח אף כשיש רק רקב שאינו חייב להנך פוסקים בקבורה מעיקר דינא.

כה. [מש"כ בקונטרסים דלהחזו"א מותר בניית כיפין מעל גבי ביה"ק הנה נראה מהחזו"א דכל זה במקום שאי אפשר להצילו, ואז עדיף מפינוי, וכאן להחזו"א לכאור' אסור לבנות בכלל אם נימא שהם קברי ישראל.

ועי' בתשובות והנהגות ח"ד ובהמשך התשובה כאן שהביא חבל אחרונים דלא כהחזו"א, דיותר יש בזיון ע"י כיפין, וכן נתפרסם עתה תשובה מבעל החשק שלמה לרבי שלמה הכהן מווילנא בשו"ת בנין שלמה יו"ד סי' ל"ב דמסיק דלא כהחזו"א, ועדיף לפנות.

ועל מש"כ הראב"ד שליט"א דאם באנו לחוש לגזל המת אף ע"ג כיפין יהא אסור, ועל זה הקשו בקונטרסים דהמתים לא קנו עד רום רקיעא עד שיפרש בשטר עד רום רקיעא וכמו הגמ' בב"ב, הנה אינו דומה דבמתים לכו"ע יש בזיון לעשות מעליהם כיפין, ואף החזו"א לא התיר אלא במקום שיש גזירת הגויים לעשות דרך הרבים עליהם, וכמש"נ, וא"כ בודאי המוכר אינו משייר לעצמו עומקא ורומא, ולפמש"כ דלענ"ד השאלת דוד נתכוין לאיסור הוקצה מצוותו, א"כ כל שיש בזיון יש בו גזל.

ומש"כ דהאידנא הכיפין הם השמירה המעולה לקברים, וע"כ בזה"ז וודאי כיפין עדיף מפינוי, כ"ז במקום שאנו מתעסקים עם החפשים, אבל בנוגע לחרדים צריך לקבל דין תורה, ואם יש כאן קברים אסור לכאור' אף על גבי כיפין.

מש"כ שכו"ע מודו שבכיפין כיון שיש הפסק רשות אין בזיון, ומותר לכתחילה לבנות כיפין ע"ג קברים, הנה בתשובת רבי שלמה הכהן מווילנא (שהיה עמוד ההוראה בדורו) בשו"ת בנין שלמה יו"ד סי' ל"ג מפורש לא כן, אלא דפינוי עדיף אף מכיפין כיון דכיפין הוא יותר בזיון למתים מפינוי, ולפני כמאה ועשר שנה יצא לאור ספר מאת הרב לערנער בשם "חיי עולם" שם מביא הרבה פוסקים מגדולי הדור בזמנו ובכללם הגר"ד מקארלין והמהרש"ם שס"ל להעדיף הפינוי. ואף הובאה שם תשובת רבי שלמה הכהן הנ"ל, ורואים שם בתשובה בבירור שהשאלה היתה אם לבנות על גבי כיפין או לפנות.

ומש"כ שמה שהביא הראב"ד שליט"א בתשובה משו"ת שיבת ציון הרי מה שמותר לפנות הוא משום שאם לא נפנה יבוא הדבר לידי כך שיחפרו קברים, הנה באמת מצרף לזה גם סברא דשמא יחפרו הקברים אבל רק בתורת צירוף, ואף כמדור' שרבי שלמה הכהן גם צירף טענה זו אבל נראה בבירור דס"ל דעדיף פינוי אף בלא סברא זו.

מה שהעיר הראב"ד שליט"א על צורת הכיפין הנהוגה, וכתב ע"ז אחד הקונטרסים דאדרבה יעשו כיפין באופן המועיל, הנה ממה שאף אתרא קדישא אינה מציעה כיפין באופן זה, אתה למד שהיא הוצאה שאי אפשר לעמוד בה.

כ"ו. [מש"כ בקונטרסים שהמציאות טופחת על פנינו שהיכן שבאים למחות כהיום, אומרים טול קורה מבין עיניך רח"ל, לע"ע לא שמעתי מענין של חילול קברים שבאו למחות שם שהיה לאחר הפרשיה בבית שמש, ועוד שמציאות זו לא תיתכן כלל, שהלא אין חולק בדבר שאף אתרא קדישא פינתה כמה פעמים קברי פיר (או שנתנה אישור לפינוי), ובהולילנד הפינוי היה בפיקוח צמוד של אתרא קדישא, והוא משום ששם לדעת אתרא קדישא הוא בודאי עכו"ם, והנה אף שישנם אנשים שאצלם דוקא נאמנות אתרא קדישא היא הקובעת בעניני קברים, ואין לאחר דעה מבלעדיהם, אבל אצל החילונים הרי אין חילוק בין דעת אתרא קדישא או שנקבע הדבר לפי רבנים, (ובפרט לפי דעת ראב"ד העדה החרדית שהוא נחשב לקיצוני לטעמים), ומה הוסיף הפינוי בבית שמש,

שנאמר שעד עכשיו היו יכולים למחות, וכי הבינו שמה שפינו בהולילנד (שהיה לזה פרסום גדול בשעתו) ובראש"צ ובנשר היה עפ"י היתר רבנים, ועכשיו כבר א"א למחות?? והלא ודאי גם עתה מבינים הם שהמקום בבית שמש דומה עפ"י רבנים להולילנד וראש"צ, ולא השתנה מאומה בפינוי בבית שמש, וז"פ.

כ"ז. [הנה כתב הרב זארגער שליט"א שאם אנו מתירים כאן בבית שמש, כיון שבכל מקום שנוגע לחילוניים מחינו בכל תוקף, וכאן שנוגע אלינו אנו מקילים, הרי זה נראה שאנו מוחים לפי האינטרסים שלנו, והרי זה חילול ה' גדול ונורא, וכמדומה שעל דברים אלה בא הראב"ד שליט"א לענות בתשובתו, אבל אני הקטן איני מבין כלל הטענה בזה, והלא ידוע לכל הקבלנים שעשרות דירות בכל הארץ שנבנו לחרדים שמצאו מערות קבורה בחפירות נבנו על ידי כיפין, וא"כ הרי ידוע שגם כשנוגע לכיסיונו אנו מקפידים בזה, וכמו"כ ידוע שפעמים אנו מכריעים עפ"י ראיות שהם עכו"ם כמו שהתרנו כשנוגע אליהם בהולילנד שהוא פרויקט חילוני, (ואצלם הדבר ברור שבהולילנד אתרא קדישא קיבלה את התיארוך של קברי הפיר, והתיארוך אצלם הוא כדבר פשוט שאין עליו חולק). וכן בראש"צ ובעוד מקומות על אף שלא היה נוגע לחרדים, וה"נ התרנו בדומה לזה בבית שמש אע"פ שהוא ענין שנוגע אלינו.

כ"ח. [מש"כ בקונטרסים ועוררו במודעות ובדרשות, על קירור רגשות הקודש בענין של כבוד המתים, ודאי לאחר שפרסמו שקרים מיד בתחילת הבדיקות, שטוחנים עצמות, והעצמות פזורות כדומן ע"פ השדה, ועוד ועוד, ועוד סילפו מדברי הראב"ד שליט"א, הרי נתקררו רגשות הקודש, ואשמים בכך מוצאי הדיבה הנ"ל.

כ"ט. [מה שהאריכו בדרשות שהדרישה של אתרא קדישא לכיפין היא הוצאה שאפשר לעמוד בה, הנה בעת שנתפרסם בחודש אב פסק הראב"ד שליט"א נאמר שם בפירוש "אנו שמענו הצעות לכיפין של 100 מליון שקל ואם יש להם הצעה בפחות יבואו לבי"ד ויראו" וכפי הידוע בינתיים לא באו... ואף הגרמ"מ שפרן שליט"א ששמע ב' הצדדים, ושמע אף את הגר"ד שמידל שבא אליו קודם שהכריע בענין, כתב במכתבו הידוע שהתחלה בזה היא 70 מליון שקל.

ל'. [בענין מזה שנתפרסם בקונטרסים בענין הפינוי שנעשה כבר כמה שנים בבית הקברות הענק בנשר שהוא מכיוון שפועלי המחצבה מרעידים את האיזור בפיצוצים הנעשים בהר הסמוך לצורך המחצבה ממילא המערות קבורה מתפרקים, ובשביל כבודם שלא יתפזרו העצמות בשדה מפנים אותם, והנה כל איש ישר תמה על המראה היאך נעלמה הבושה להעלות דברים אלו עלי ספר על ידי אותם האנשים שבנוגע לענין בית שמש נדחקים בכל כוחם למצוא איסור, (וכבר העירו על דרך צחות שלחנים נסתבך הענין בבית שמש במחלוקת והיה אפשר להרעיד הקרקע הסמוכה ואז היו המערות מתפרקות, והיה מותר לפנותם), וא"צ לפנים שזהו עוון חטוטי שכבי ביתר שאת שאף המתים נרעדים ומתפרקים מהרעידות בהר הסמוך, ואף אם רק המערות מתפרקים פשיטא שאין כאן אפי' סרך היתר לומר, עתה אנו רק מרעידים הקרקע מרחוק ומפרקים המערות, ולאחמ"כ אנו מפנים כיון שכבר המערות מתפרקים, וודאי היה צריך לקום קול זעקה גדולה כנגד מפעילי המחצבה.

ומה שטוענים שא"א למחות נגדם, אינו מובן כלל, דודאי אפשר להטיל עליהם חרם כלכלי על ידי כל הציבור החרדי שהוא כח צרכן גדול מאוד. וכידוע חברה זו מספקת רק 90% מהמלט בא"י וישנה עוד חברה אחרת, ולפי הידוע יש מקום לחרם כלכלי.

ל"א. [ומש"כ כאילו שרק בגבעת ירושלים היתה מעורבת רשות העתיקות ולכן שם נמצא יותר עצמות, כיון שרשות העתיקות יודעים היאך צריך לבדוק, הנה מלבד שהדברים מקורם בהשמצה מכוונת גם המציאות אינה נכונה וגם בבנין שלם היה כן, וכשאני הייתי שם בחודש אלול היה שם ארכיאולוג מטעם רשות העתיקות שפיקח על כל מהלך הבדיקות. והרב נחמני כבר שימש כמפקח מטעם הביד"ץ רבות בשנים, והוא ידוע כמומחה וותיק בתחום זה, וידוע לכל ישרותו ונאמנותו.

ל"ב. [מש"כ בענין ראשו בין ברכיו, הנה ישבתי אצל הרב זלמן קורן שליט"א והראה לי התמונה וביאר לי הענין, ואבאר בקיצור, הנה השלד שנמצא כאן נמצא כאדם השוכב על צידו ומקפל רגליו ומקרבם לגופו כפי יכולתו ואינו ענין כלל למתי מדבר שמבואר בגמרא בב"ב שהיו שכובים פרקדן ובהד"ס כרעא היה קיפול כלפי מעלה, עם מרווח גדול בין השוק לירך (שמבואר בגמרא שגמל יכול לעבור מתחתיו), שבכה"ג אינו יוצא מצורת מושכב כדרכו וישנו קיפול רק ברגלים, אבל כאן היה קיפול גמור של הרגלים כלפי החלק העליון של הגוף, ואז הברכים קרובים לראש והמת כולו מקופל בקיפול מושלם, וכבר הביא הראב"ד שליט"א בתשובה הוכחות ברורות שזהו ראשו בין ברכיו הנזכר בגמ', ובתמונה שצולמה לאחר שנחשף כל השלד דהיינו כולל אגן הירכים, נראה בבירור שהמת מקופל בקיפול שלם שאין למעלה ממנו.

והוסיף עוד הראב"ד שליט"א בתשובה, שאפי' אם נימא שאינו כן, אלא ראשו בין ברכיו ממש, הסברא ברורה דכאן דנים אותו לעכו"ם, ותו"ד דודאי לקבוע קבורת מושכב כדרכו וראשו בין ברכיו צריכים לקבוע לפי צורה כללית, שיהודים משכיבים אותו כדרכו, והעכו"ם מקפלים אותו, וכל שנאמר עליו שהוא עדיין בצורת מושכב כדרכו אף אם נמצא בו קצת שינוי דומיא דמושכב על צידו, או שוכב כולו אפרקדן ורגליו מקופלות כלפי מעלה, הרי זה בכלל צורת קבורת ישראל, וכל שרגליו מקופלות לגמרי לכיון גופו, ואז כולו בצורה מקופלת, הרי ודאי דאין זה צורת קבורת ישראל וזהו צורת קבורת עכו"ם.

ויש להוסיף עוד כי מה שפורסם כאילו ו"תנוחה עוברית" הידועה אצל החוקרים היא ראשו בין ברכיו ממש, הוא שקר גם, ואף החוקרים שדיברתי עמם כולם לא ידעו כלל על קבורה כזאת אלא הקבורה הידועה לחוקרים שנקראת תנוחה עוברית היא באותו צורה שנמצא כאן המת במתחם דהיינו בצורה מכווצת כמו עובר, ואף מה שפורסם תמונה ממוזיאון "רוקפלר" בו נראה מת שראשו בין ברכיו ממש, אינו מוכר לחוקרים, ואף אני הלכתי בעצמי לשם לראות השלד ההוא, (וראיתי בשני צדדיו עוד ב' שלדים שהיו בתנוחה מכווצת, ואף הם לא לגמרי כמו התמונה בבית שמש), והתבוננתי וראיתי שם רגל אחד שנשברה מחמת התנוחה המוזרה הזאת שידוע שבד"כ אי אפשר לקפל כך מת.

ולאחר דרישה וחקירה היטב, נתברר לי כי המצאה זו שראשו בין ברכיו היינו ממש, הוא המצאה של גבאי של אחד המשפיעים שליט"א המפרסם כמה פעמים קונטרסים בענין זה, אבל אתרא קדישא עצמם הכריעו להיתר עפ"י הגר"ד שמידל בקברי הפיר במערב ראשון לציון לאחר שנמצא שם מת בתנוחה מכווצת, והגר"ד שמידל היה מורה ובא כן בכל מקום שבתנוחה כזאת מותר לפנות, ואין החי יכול להכחיש את החי.

יש להוסיף שבאותה מערה שנמצא שלד זה שמונה בצורת ראשו בין ברכיו, נמצאו גם כדי חרס, וכן עצם בהמה שהיה מאחורי אגן הירכיים, ולפי הידוע זהו מנהג עכו"ם.

תמונה ושרטוט מת ראשו בין ברכיו שנמצא במתחם

ניתן אף להבחין בעצם בע"ח בין אגן הירכיים לקיר כמנהג הגויים, (הברזל בצבעי שחור לבן הוא כלי מדידה, וכל צבע הוא 10 ס"מ).

ל"ד. [מש"כ בקונטרסים לחלוק על החזו"א דעפ"י מקום אחד עכו"ם אפשר להוכיח על הכל, מדברי המפרש בניזיר דכתב דחד ראשו בין ברכיו פש לן רק תרי ישראל, נראה דלק"מ דכל זמן שלא מצינו ג' יהודים, הרי מבואר שם שהשנים האלו אנו תולים אותם בקבורת אקראי ובקבורת אקראי שפיר שייך לומר דעכו"ם ג"כ איתרמי להכא, ולכן כתב המפרש בנוסח זה, אבל לדון שליד העכו"ם יש קבורת קבע של ישראל (שאז אסור לפנותו) ודאי לא. וכ"ש שבאמצע ביה"ק לא נדון כן שמא עכו"ם איתרמי להכא, והרי דינא הוא דאפילו רשע אין קוברים אצל צדיק, וכ"ש במקום שלא נמצא מת מושכב כדרכו אצל זה, וודאי שהוא מגלה על הכל.

ומש"כ שראשו בין ברכיו משמע בגמ' דמותר לפנותו משום דהוי ספק עכו"ם, ברמב"ם מפורש "שחזקתן גויים" ולכא' כך הלכה עפ"י כללי הפסק.

ל"ה. [בענין הכלים, באמת הראב"ד שליט"א לא דן בתשובתו להביא ראיה מן הכלים, אבל הדבר ידוע שהוא מנהג נכרים, וכן מבואר בלשונו של הגר"ד שמידל שכתב "בקברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים", ואם היה נמצא כלי אחד אה"נ דאין מכאן ראיה וכמו שהביא משו"ע דכלים שנזרקו ע"ג המת לקוברים עמו אסורים בהנאה, אבל כשמוצאים בחצי מהמערות (3 מתוך 6) הרי זה מראה על שיטה והנהגה וזה סימן על עכו"ם, ובפרט שהכלים הם זהים לכלים שנמצאו בקבורת פיר ביריחו שאף שם היה מנהג של הנחת כדי חרס, וביריחו ישנם מערות שנמצאו שם 15 כדים ושם כבר הוכח שהם עכו"ם, ואף בגבעת ירושלים נמצאו כדי חרס ברוב המערות שנמצא בהם עצמות.

ומה שהביאו ראיה מהרוגי בי"ד מסייף שנקבר עמו, אינו ענין כלל דהתם ילפינן לה מקרא בירושלמי ריש פ"ז דניזיר ודינא הוא, אבל שאנו נניח מעצמנו כלים היה נהוג כן אצל העכו"ם, ועוד בגמ' שם סנהדרין דף מ"ה ע"ב מבואר דלא נקברו עמו ממש אלא בתוך ארבע אמות וכן נפסק ברמב"ם בפט"ו מסנהדרין ה"ט "עץ שנתלה בו וסייף שנהרג בו וכו' הכל נקברין בתפישת הנהרג אבל לא בקבר עצמו".

ל"ו. [מש"כ בקונטרסים ובמודעות בענין המדידות, שמדדו ובדקו בהשתתפות שני הצדדים וראו שרוב רובם של המערות הם גדולות, בראשית דברי אקדים, שכל בדיקה זו נעשתה בשטח גבעת ירושלים, ובשטח בנין שלם היו המערות יותר קטנות כיון שהקרקע שם היא סלעית וקשה לחפירה, וכפי שניכר שם מהרבה פירים שאין מהם המשך למערה אלא הם כחור בעלמא בקרקע, וכל זה הוא מפני שהסלע שם קשה יותר, ודברי הראב"ד שליט"א הם בשטח בנין שלם, אבל כיון שביררתי היטב הדבר רצוני לכתוב גם על שטח גבעת ירושלים שבו נעשתה הבדיקה.

הדברים ידועים, שהמדידה שנעשתה בהשתתפות שני הצדדים נעשתה באלכסון, והמערות הם רחבים מאוד, כך שהאלכסון מוסיף הרבה במדידה, ושאלתי את פי המודדים עצמם ואמרו לי כן במפורש ואף שמעתי שהרב מאיר הלר ג"כ אומר כן במפורש, אלא שטוען שהמערה היא עגולה ולכן צריך למדוד באלכסון שהוא המקום הרחב ביותר שם (וגם לשיטתו, צורת הקבורה תמוהה מאוד, מדוע בנו בצורה כזאת בית קברות שלם, על מנת שיצטרכו לקבור באלכסון???) אמנם הדברים ברורים מעל כל ספק שכמעט כל המערות הינם בצורת אליפסה דהיינו כעין מלבן ויש בהם בצורה ברורה מאוד אורך ורוחב, וע"כ המדידה באלכסון היא מופרכת. וכן השתתף שם בבדיקות אחד הדיינים מבית הדין של הגרמ"מ שפרן שליט"א, ומיד בתחילה כשראה צורת הבדיקות, מיד הלך ואמר שאין שום משמעות לבדיקה בצורה זו.

ועוד נמסר עדות לחלק מחברי הביד"ץ ולמרן הראב"ד שליט"א על ידי קבוצה מהרוכשים שנכחו במקום, על כמה וכמה עיקולי ופשורי שנעשו בבדיקה זו, באופן משונה ותמוה ביותר, ומש"כ "שהמדידה היתה בהשתתפות שני הצדדים", הנה אף ששני הצדדים היו שותפים בבדיקה, אבל כל הבדיקה נעשית בהכוונת ובהכרעת רב שכבר אסר את המקום בהנאה עוד קודם המדידה הנ"ל, ומאידך מטעם הרוכשים לא הגיע שום רב, וע"כ ההכרעה בצורת המדידות וכל השאלות בזה היו מסורות לרב הנ"ל.

ומש"כ בענין גודל של המערה שצריך להיות, כבר ציינו בזה לספר שיעורין של תורה להסתייפלער שכתב שם שאדם בגודל של ג' אמות בשיעור הגרא"ח נאה דהיינו 1.44 הוא בעל מום גדול והכריח את דברי האחרונים, דהנך ראשונים דס"ל דמת הוא ג' אמות הם ס"ל דשיעור אמה הוא השיעור הגדול של 58 ס"מ דא"א להכחיש את המציאות, ומה שהביאו במודעות רחוב את דברי המועדים וזמנים, אין בזה כלום למחפש אמת, דנראה להדיא בדבריו שם לכל מעיין שנדחק מאוד ליישב דברי הגרא"ח נאה להנך ראשונים דמת הוא ג' אמות, ולפי"ז יוצא דמת הוא 1.44 מטר ונדחק מאוד ביישובים ע"מ ליישב שיטת הגרא"ח נאה, והשתא וכי כל דוחק שנאמר בספר ליישב כל שיטה, הרי נקבע ונפסק, ובודאי לענין הלכה צריך ליישב מש"כ גדולי האחרונים (הובא בשיעורין של תורה) דלהגרא"ח נאה שיעורו הוא בד' אמות כפי שמוכח מן המציאות ואותם ראשונים דס"ל ג' אמות הם ס"ל דשיעור אמה הוא 58 ס"מ.

והנה כך סוכם בפתק שנכתב ע"י הרב מאיר הלר לאחר סיכום המדידות (ופתק זה העלימוהו, אבל נשאר תח"י הקלטה שקראו לשון הפתק הנ"ל בע"פ והקליטוהו), שישנם 64 מערות מתוך 100 (או קצת יותר) שהם ממטר שבעים ומעלה (באלכסון), כאשר 10 מתוכם ספק אם נמדדו ביחד עם שטח הפיר, (בהם המערה נפרצה כולה לשטח הפיר), ובסברא משונה מאוד החשיבו זאת לספק, זאת כאשר לפי מבנה כל המערות במקום הרי זה ודאי שהמדידה שנעשית כללה את שטח הפיר ג"כ שהוא 60 ס"מ, וכמו"כ המערות הקטנות שלא היה להם גג לא נמנו בחשבון, אע"פ שהיו מערות בעבר עם פיר, והנה אף אם נקבל את כל העיקולי ופשורי שהיו במדידה שאי"ז מתקבל כלל על הדעת (ואף אם המציאות היתה כדבריהם, שהמערות ללא גג הם סתם חור ואינם מערות ואשר ע"כ לא מנו אותם בחשבון המערות, אע"פ שבמציאות האמיתית היה שם יותר ממאה מערות), ואף אם נקבל את המדידה באלכסון, ואף אם נקבל שהעשר מערות שהיו פרוצות נמדדו ללא שטח הפיר מ"מ תמוה לומר שכמעט ארבעים אחוז מכלל המערות שימשו לילדים, והסברא הפשוטה היא לדמותו לשאר קברי הפיר שבהם קברו מקופל.

וכאן המקום להביא את לשון הגרעק"א במכתבו הנורא וז"ל: "ד' טבת תקצ"ו, מאד הומה לבי, על העזות והחוצפה של מדפיסי סלאוויטא, ודבריהם דברי נאצה הם, לא בלבד על בני הגאון נר"ו שהטח את לבבי, אלא גם עלי, שיכולים לפתות אותי לפסוק שלא כדין, באמת שבכל ההסכמות ששלחו אלי מדפיסי סלאוויטא לא מצאתי בהם שום ממש לזכותם, אפילו על אחד מאלף, ומה הם רוצים ללכת בחזקה??? אינני מוחל להם כלל וכלל, כי על בזיון התורה אי אפשר למחול, הק' עקיבא בהרב משה גינז ז"ל", עכ"ל.

ל"ז. ומש"כ באחד הקונטרסים, ראיתי לאחר העצרת עצמות באחד מן המערות שלא פינחו לגמרי, הנה לא אוכל לדון בזה כיון שלא הייתי עמו במערה, אבל ממ"נ אם באמת ניכר שלא גמרו שם העבודה, א"כ היה צריך לזהר שלא ליכנס שם, ואם כבר גמרו שם, א"כ לשם מה השאירו את העצם, וכי את כל העפר הוציאו ורק את העצם השאירו וכי להכעיס הם עושים?

והנה דעת לנכון נקל, שאם מארגני העצרת קבעו עצמם במקום מסוים, וידעו שם לומר לציבור ללכת לבדוק את המערות, הרי לא לחינם אמרו כן, ודי בזה למבין ומכיר מקרוב את תחבולתם וערמתם.

ל"ח. [במה שכתב הראב"ד שליט"א בתשובה בשם הרב נחמני שמיציאת העצמות תמיד סמוך לכותלי המערה מראה שלא השכיבו המת ולא קברוהו לאורך המערה, ועל זה כתבו הקונטרסים שאין זה ראייה ואפשר לתלות בסחף, לא הבנתי כוונתם והלא אם כדבריהם אפשר גם לתלות בסחף מבחוץ.

ל"ט. [מש"כ הראב"ד שליט"א שאין ראייה ברורה שהמקום שימש לקבורה כי ישנה גם מציאות של סחף שמביא העצמות ממקום אחר, והביא דוגמא לכך מבניית הכביש בצפת, וע"ז כתבו שאינו דומה לצפת ששם יש בית הקברות סמוך לכביש ולכן שם דוקא היה סחף, הדברים ידועים שבבית שמש נמצאו הרבה מאוד מערות קבורה, ועוד שבתשובה של הראב"ד שליט"א שיצאה בסוכות תשע"ג כתב דידוע לו על מקומות אחרים שמוצאים בהם עצמות קטנים ותולים בסחף.

ולאו דוקא בסחף יש לתלות, ועי' בתשובת הגאון רבי דוד אופנהיימר הידועה שנדפסה בסוף תשובות חוות יאיר, שדן אפי' בשלשה מתים שנאמר דחיה וחולדה גררוהו לכאן ונתיר לפנות, וכתב דע"כ בשלשה מתים מוכרחים אנו לומר שהוחזק לנו שנקבר כאן מעיקרא שהוחזק כאן שכונת קברות, עיי"ש בכל דבריו, והיוצא מדבריו דכשמוצאים עצם לחוד תולים בגרירת חיה וחולדה.

ומש"כ שמצאו גם עצמות גדולות שלא מסתבר שנדחקו תחת אבני הגולל, הנה בבנין שלם שע"ז כתב הראב"ד שליט"א לא היה כן, אבל אף בשטח גבעת ירושלים שמצאו שם אף כמה מתים זה על גב זה [שזה עצמו ראייה לקבורה עכו"ם ועמש"כ לעיל], אי"ז ראייה שהמקום שימש לבית הקברות ביחס לשטח כ"כ גדול, אלא לקבורת אקראי במערה זו, וכדין המשנה, ואף אם נניח שמשטח גבעת ירושלים יש הוכחה שכל המקום שימש לקבורה, מ"מ משנה לא זה ממקומה, וכמבואר בכל התשובה שבכלל לא רצה לצרף לסניף את סברא זו שאולי לא שימש המקום כלל לקבורה.

במש"כ הראב"ד שליט"א בתשובה שאין כל ראייה מאבן ע"פ המערה, שגם במערה לאוצר יש אבן, ועוד שכאן האבן לא סתמה את כל חלל הפתח או שעמדה בצד המערה, וע"ז הקשה באחד הקונטרסים שאבן לא צריכה לסתום מסברא, בתשובה כותב הראב"ד שליט"א "בעלמא בכל מערות קבורה האבן סותמת את חלל הפתח", וכמו כן כוונת הראב"ד שליט"א ברורה שלא נתכוין לומר שהיה שם חור דק שנכנס שם עפר, אלא כמש"כ שהאבן היתה בצד הפתח או שלא היה נגד חלל המערה, ולמעשה יש לנו כאן ראייה ברורה ממה שהאבן לא עמדה במקומה, שפינו את המערה.

מ. [במה שתמהו על הסברא שממה שנשארו קצת עצמות, מוכח שאינו מרקיב, ועל זה הקשו שמא הרוב הרקיב ומקצת נשאר קיים, כבר כתבנו לעיל שאין זה מופקע לומר שנשאר ממת רק רקב, אבל כשבודקים עשרות מערות ולא מוצאים עצמות, ורואים רק עפר רגיל הרי זה רחוק מאוד, ואין בדומה לו, וכבר כתבתי בשם אחד הרבנים המתעסק בתחום שזהו ראייה שאין כאן מתים ואם קברו כאן, הרי שכבר פינוהו, אלא שכאן טענו בעבר אנשי אתרא קדישא שכיון שהקברים עתיקים מאוד לפיכך בהם דוקא לא נשאר זכר מהם, וע"ז יש הוכחה ממה שכן נשאר קצת עצמות מהתקופה ההיא, הרי שיכול להשאיר עצמות בשלימותם, והדרא הראייה לדוכתה היאך פתחו הרבה מערות ולא מצאו בהם עצמות.

מ"א. [ומש"כ שבדיוק באלו המערות שנבדקו ע"י הביד"ץ נמצאו עצמות, הנה שמעתי מיראי ה' שהיו שותפים לבדיקה ע"י הביד"ץ שבשעת הבדיקה היו ויכוחים עם שאר המומחים, על השברי עצמות שהמפקח שהוא עובד באתרא קדישא והוא היה הנאמן מטעם הביד"צ טען שהם עצמות, והמומחים חלקו עליו, ועדותם של העדים היה ע"פ המפקח הנ"ל כיון שהוא היה הנאמן מטעם הביד"צ, ומה שהעתיק כאן הראב"ד שליט"א הוא כפי הנראה עפ"י דברי העדים שמסרו עדותו בבד"ץ, ולגופם של דברים יתכן וטעה המפקח הנ"ל והאמת עם אותם המומחים וכן"ל, ונמצא שרק במערה אחת היו עצמות, והשאר באמת היו ריקים. ואף באותה מערה לא הצליחו לקבוע אם הם עצמות אדם והאנתרופולוג קבע שהם עצמות בהמה.

ומה שהקשו היאך אפשר לסמוך על אנתרופולוג, הנה להוכיח מכאן שהיו קבורים כאן רגלי מת מושכב כדרכו כבר הוכיח הראב"ד שליט"א בכמה פנים ובצורה ברורה שאין מקום לומר כן, ואף כבר נודע ונתפרסם הזיוף של התמונה שפרסמו אנשי אתרא קדישא שמכמה פנים זייפו את גודל ועובי העצמות שבתמונה, ואף הורידו את העצם האמצעית כדי לתת תדמית של רגלים מושכבות, וכן הורידו את המברשת שהונחה שם כדי ככלי מדידה כדי להשוות את גודל העצמות לגודל המברשת, וכשנתגלה קלונם ברבים חזרו ופרסמו את התמונה עם המברשת, אלא שהגדילו לעשות ברוב ערמה, שזייפו והגדילו את יד המברשת שבתמונה, כדי שתישאר המברשת גדולה מהעצמות [כמו בתמונה המקורית] גם לאחר שהגדילו את העצמות, אבל אף לענין לקבוע שאלו עצמות אדם, הרי ידוע שלדבר זה יש סימנים ברורים אם הם עצמות אדם או בהמה, ובמקום שאנתרופולוג קובע שהם עצמות בהמה הרי ודאי שאין שם את הסימנים הברורים של עצמות אדם והוא ודאי לכל הפחות ספק.

מב. [במה שדן הראב"ד שליט"א שמא המערות הקטנות שימשו לליקוט עצמות והביא מתשובת הרשב"א, "ואח"כ ליקטו את העצמות והוליכום לבית הקברות", הנה הראב"ד שליט"א בתשובה בא להסביר את המנהג המובא בטור שהיו חוזרים וקוברים בארון, וע"ז כתב דנתברר דמנהג המבואר בטור הוא שהיו חוזרים וקוברים באותו מקום בארון, ומה שהביא מדברי הרשב"א שהיו חוזרים וקוברים במקום אחר, כבר כתב הראב"ד שליט"א בתשובה "שמעולם לא ראינו ושמענו שיש איזה מקום שיש בו הרבה מערות קבורה והם מערות קטנות וכו', ובאמת שהדברים פשוטים, שמה שאנו רואים היום בקברים ישנים ליקוט עצמות הוא בצורה המפורשת במשנה בשקלים שהיו מושברים את המת בשביל ללקט עצמותיו, ופירוש הדבר שלאחר שנתעכל הבשר היו קוברים אותו בקבורת איברים דהיינו שכל איבר היה לעצמו והיו מניחים אבר אחד ע"ג חברו, ולכן ליקוט עצמות הוא בד"כ דלוסקמא עמוקה קצת של 60 ס"מ בו מניחים אבר אחד ע"ג השני, אבל שיעשו מערה גדולה מליקוט עצמות הן באורך הן ברוחב הן בגובה המתאימה לקבורת מושכב עם רגלים מקופלות זה לא מצאנו ואין שום סברא בזה, דליקוט עצמות ממש, היה מספיק בבור קטן, ופשוט, ואם באמת היה קיים סוג כזה של ליקוט עצמות (שלא ידוע לנו) שקברו עוד פעם בגודל של מת מקופל, א"כ אין לנו שום ראיה בעלמא ממצאית ראשו בין ברכיו להוכיח שהוא עכו"ם, דשמא נקבר כך בליקוט עצמות.

מ"ג. [ובמה שכתבו לעיין באגרות משה בענין הליכה לערכאות, הדבר פשוט וא"צ לפנים שללכת לערכאות צריך היתר מרב גדול בתורה, הנותן היתר לענין מסוים זה, דאל"כ נתת תורת כל אחד בידו, ועפ"י הלכה גם באופן שמותר ללכת לערכאות, צריך קודם רשות מבי"ד דווקא, ובכלל, אין לדמות בזה מילתא למילתא שתלוי כל מקרה ומקרה לגופו, ובודאי היה צריך לקום קול זעקה גדולה ומרה על חילול ה' הנורא בזה, וביותר, שעל אחת התביעות שהוגשו

לערכאות רשום שמו של התובע אחד מגדולי פעילי אתרא קדישא שאף ייצג את אתרא קדישא באסיפת הבחירות של הרוכשים, אוי לה לאותה בושה, ושמענו מאחד הדיינים שליט"א שאמר לוועדת ההיגוי "מה שהלכו אותם אנשים לערכאות, חמור עשרת מונים מחילול קברים".

ומה עוד שהגאב"ד שליט"א עשה מחאה גדולה על כך בליל שב"ק פרשת משפטים, ומאוד יש למחות במחאה גדולה על כך שפרסמו באופן מעוות דבריו, והשמיטו לגמרי את החלק שבו דיבר נגד הליכה לערכאות.

ולסיום ראיתי לכתוב בענין המחאות המתקיימות בארץ ובחו"ל, אשר פרסמו שהגאב"ד וחברי הביד"ץ מחזקים את ההפגנות. והנה ידוע לכל אנשי ארה"ק שזהו שקר מוחלט שדעת תורה ברורה יוצאה בזה מאת חברי הביד"צ שליט"א וכמו כן מאת האדמו"ר מרן הגה"צ מפעשווארסק שליט"א שסירבו בכל תוקף להשתתף בהפגנה שלהם, שאין שום מקום להפגנה בענין זה שהוא ככל מחלוקת בהלכה שאין שום מקום להפגנות ומחאות.

ובכלל תמוה מאוד, כלפי מי מכוונים ההפגנות, והלא הסכימו הגאב"ד והאדמו"ר מהרי"י מסאטמאר והרוכשים ואף הראב"ד שליט"א למנות את הרב אליהו פוזן שליט"א לממונה בענין גבעת ירושלים, וכונתו היתה ברורה לעשות כיפין על גבי המערות בלבד, ומרן הראב"ד שליט"א והרוכשים הסכימו לכך, ודבריו ברור מללו במכתבו שהאחראים להתפטרותו ולתוצאות הידועות מראש שעל ידי זה לא יעשו כיפין, הם אך ורק ראשי אתרא קדישא, וא"כ דעו וראו על מי טענתכם.

ואף גם זאת שלאחר התפטרותו של הרב פוזן שליט"א, נכנסו ובאו מראשי הפרויקט של "גבעת ירושלים" להגר"ד שמידל ושאלוהו אולי בכל זאת ניתן להחזיר את הרב פוזן, וענה להם לכו אל חוקיה קלמנוביץ, וכשבאו אליו ושאלוהו מה ניתן לעשות, ענה להם "הפתרון היחיד הוא שגולובנציץ יבוא אלי וידבר איתי", (נמסר באסיפת הבחירות על ידי ראשי הפרויקט).

וכמו כן תמוה מאוד על מה ולמה הסעירו את כל הגולה, ומה מרעישים בארץ הקודש ומפרידים בין הדבקים קהילות הקודש על כך שאין עושים כיפין, והלא ידוע ששיטת רבים מגדולי הפוסקים שפינוי עדיף מכיפין, ואף שאתרא קדישא הנהיגו שבארץ הקודש יקבע מנהג הכיפין, משום שלדבריהם זהו השמירה הגדולה ביותר בדורנו, אבל אינו מובן במקרה דנן שיש הכרעה מרבנים שהוא קברי עכו"ם מה יתן ומה יוסיף שיבנו כאן כיפין, והלא אם יעשו במקרה זה כפי דעת רבים מגדולי הפוסקים, לא יזיק זה לשום קברים בארץ, שהדבר יתפרש כעוד מקום שהוכרע שהוא קברי עכו"ם, כמו שהוכרע בשאר קברי הפיר בהולילנד וראשל"צ ועוד מקומות (ואם כי אסור לפנות בחינם, הרי אף כיפין אסור לעשות בחינם, ואם עושים כיפין, בע"כ שמשורת הדין מותר).

ולאחר כל זה יש לתמוה מאוד מה שצווחים אנשי האוסרים על "אכזריות" שננקטת נגד המוחים, הגע עצמך מהו אכזריות היותר גדולה, אם להדוף את המוחים שמזיקים את כספם של הרוכשים, או לסחוט שלש אלף שקל שכירות (ממוצע) מידי חודש בחדשו מאנשים שחיים בדוחק ובעניות ולהיות אחראים על כל הצער והדוחק הנגרם מכך, והכל כדי "שגולובנציץ יבוא אלי וידבר איתי".

ואנו תפילה לה' שיקויים בנו מאמר הפסוק "והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פועלי האון, וכתב רש"י שם בתהלים "המטים עקלקלותם על הבריות למצוא עלילות רשע, יוליכם ה' את פועלי און", ואז יקוים בנו סוף הפסוק "שלום על ישראל".

וה' ברחמיו יפרוס עלינו בקרוב סוכת שלום ועל כל ישראל.

קטע מתוך מכתב של הרב זלמן מנחם קורן שליט"א

שנשלח לת"ח שביקש וחקר אודות אופן הקביעה של תיארוך קברי פיר ואתרי עתיקות*

א. השאלה איזה קביעות בארכיאולוגיה הן בעלות ערך אמיתי שניתן לראות בהן הוכחה בעיניים שיש להם שייכות להלכה, מעסיקה אותי שנים רבות, וגם כתבתי על כך מעט בעבר, ובנושאים אלו היה לי קשר עם הרב שמידל במשך שנים רבות.

ב. על דרך כלל יש לחלק את קביעות התאריכים שנותנים הארכיאולוגים לשני סוגים שונים לגמרי של קביעות. יש קביעות שהן רק "יחסיות", כלומר קביעות שעל פיהן ניתן לקבוע בנוגע לממצאים שונים מה הוא הממצא המאוחר ומה הוא הממצא המוקדם יותר בין הממצאים השונים. לעומתן יש קביעות ארכיאולוגיות שמנסות לקבוע תאריכים בצורה יותר מדויקת על פי שיטות שונות, וכאשר בוחנים את התוקף של הקביעות השונות, יש הבדל גדול בין שני סוגי הקביעות וכפי שיבואר להלן.

ג. כאמור, יש קביעות ארכיאולוגיות שהן "יחסיות", ועל פיהן ניתן לקבוע מה מאוחר יותר ומה מוקדם יותר גם אם אין לנו שום מושג בשאלה ממתי הוא המוקדם וממתי הוא המאוחר. כך למעשה כאשר אנו מוצאים תל עתיק שבו אנו רואים שלוש שכבות זו על גב זו (או ליתר דיוק, זו על גבי חורבותיה של זו), אנו יכולים לקבוע באופן מוחלט, שהבניינים שבשכבה ג' שהיא העליונה, מאוחרים לעומת הבניינים שבשכבה ב' ושתי השכבות מאוחרות לשכבה הקדומה ביותר. שהיא שכבה א'.

כמעט בכל האתרים הארכיאולוגיים מוצאים שברי כל חרס, או אף כלי חרס שלמים. ובמאות רבות של חפירות ארכיאולוגיות שנעשו בארץ במאה השנים האחרונות, התברר בבירור גמור כי כלי חרס של שכבה אחת, שונים מכלי חרס שבשכבה אחרת, וברור לגמרי שבייצור כלי החרס לדורותיהם היו שינויים גדולים שהתחוללו במהלך השנים (הדברים באים לידי ביטוי בצורת העיבוד של החומר הקרמי, בצורת הגימור של הכלי והשכבה החיצונית שמחליקה את פניו, וגם על פי צורת הכלי). אשר על כן, בדוגמא שהבאנו של שלוש שכבות (א, ב, ג), מובן שלכל אחת מן השכבות יש כלי חרס שמאפיינים דווקא את אותה שכבה. ובכל מקום שנחפור ונמצא כמה שכבות, אם יהיו באחת מהן כלי חרס מסוג זה שמצאנו במקום האחד בשכבה ב' מובן שלא ייתכן שנמצא מתחת לאותה שכבה, כלי חרס ששייכים לשכבה ג'. וכל זה בדוק ומנוסה במאות ואולי באלפי אתרים.

ומעתה, כאשר אנו מוצאים שרידי ישוב שיש בו עתיקות משכבה אחת בלבד, די לנו להתבונן בשרידי כלי החרס של אותו אתר, כדי לקבוע שהם שייכים לתקופה שבה התקיימה שכבה דומה בתל העתיק שיש בו שכבות הרבה, וזו לדעתי אומדנה חזקה מאוד שצריך להיות לה משקל הלכתי משמעותי.

* קיבלנו אישור מהרב זלמן מנחם קורן שליט"א לפרסם קטע זה של המכתב. הרב קורן ביקש להדגיש שלעניין הלכה למעשה לא הוצרך כלל להשתמש באומדנות אלו כשבא לתאר את המצב בבית שמש, וכפי שהדגיש במפורש במכתבו לגאון רבי משה שטרנבוך שליט"א, בחוות הדעת שכתב ביום ל' שבט תשע"ב. וכפי שהוסיף והסביר גם בעל פה, לדעתו, במקום שמוצאים שלושה מתים מושכבים כדרכם (או מת אחד ועוד שתי מערות), אין לסמוך על דבריו שלו הלכה למעשה, אלא אחרי שיקול דעת נוסף של זקני ההוראה שבדור. אך טען שעל כל פנים, כסניף לצדדי היתר אחרים, ודאי ניתן להשתמש באומדנות אלו בפרט במקום ספק. והוא גם ציין בעל פה, שמתוך עיון בפרסומים ארכיאולוגיים רשמיים, התברר לו שבמתחם הוילנד (שהחפירות שבו התנהלו בפיקוח הרב פלוני), נמצא מת מושכב אפרקדן באחת ממערות הקבורה הרבות שהיו במקום, ולמראשותיו של אותו מת היה פגיון נחושת וגרזן ברונזה ועל גביו עוד חלקי חגורה ותכשיטי נחושת, ובסמוך לו כלים המשויכים על ידי הארכיאולוגים לתקופת הברונזה התיכונה, וגם סגנון המערות שרובן היו מערות פיר, התאים דווקא לתקופה זו, והרב שתחת פיקוחו נעשה הדבר, התיר למעשה את המשך החפירה, ומשמעות הדברים היא, שאותו רב נתן תוקף הלכתי רב לאותן אומדנות.

ד. מנהג עמי קדם היה להניח בקברים כלי חרס עם "מנחות", וכך כאשר אנו מוצאים בסביבה של תל כמה קברות ובהם כלי חרס, יודעים אנו לומר כי בדוגמא הנ"ל, קברים אלו ואלו שייכים לתקופה א' וקברים אלו ואלו שייכים לתקופה ב', וקברים אלו ואלו שייכים לתקופה ג'.

ועוד יש לציין כי צורות הקבורה העתיקות השתנו אף הן מדור לדור ומעם לעם. יש שקברו בתוך בתייהם, ובחצרותיהם (ולעיתים ניכר הדבר באופן מובהק, שלא מדובר על בניה מאוחרת על גבי קבר קדום, אלא בקברים שהם חלק מן התרבות של האנשים שגרו שם, כי הקברים היו שלמים, וגם מקומם היה מוגדר בפינת חדר וכיו"ב). ומקרים שכאלה ניתן לתארך את הקברים (תיארוך יחסי) על פי מקומם בתוך התל העתיק. אך במקומות רבים הקברים הם מחוץ לתחום היישוב, ומשום כך במקומות שכאלה קברים ששייכים לתקופות שונות, מתוארכים על פי כלי החרס שבתוכם לתקופותיהם. ודבר זה יכול להיות מאומת כאשר מוצאים קברים לצד בתי מגורים עתיקים, ביישוב שאין בו כמה שכבות, אלא שכבה אחת בלבד. שבזה על פי הניסיון ניתן לקבוע שבדרך כלל בקברים שלצד אותו יישוב אכן ניתן למצוא כלי חרס מאותו סגנון שקיים ביישוב עצמו.

(עם זאת עלי לציין כי עצם העובדה שבית קברות עתיק נמצא לצידו של יישוב עתיק, אינה ראייה מחולטת לכך שמדובר בבית הקברות של היישוב עצמו, כי ייתכן והיה שם עוד יישוב מצידו האחר של היישוב העתיק שידוע. ורק כלי החרס או ממצאים אחרים כדלהלן, יכולים להצטרף לראיה אודות התקופה שאליה משתייכים הקברות).

ועל פי הניסיון המצטבר, ניתן גם לקבוע שבחלק מן התקופות הקדומות שבהן השתמשו במערות קבורה, אפשר לקבוע גם על פי סגנון המערה ודרך חפירתה, וגם על פי דרך הקבורה, לאיזה תקופה השתייך הקבר החצוב בתבנית כזאת וכזאת, וכך אנו יודעים בבירור כי מערות בסגנון הנקרא "מערת פיר" משתייכות לתקופת הברונזה התיכונה, הן על פי הכלים המצויים בתוכם, והן על פי התפוצה שלהן בסמוך ליישובים רבים מאותה תקופה.

ה. עוד יש לציין כי מלבד כלי החרס שהם הדבר הנפוץ ביותר בכל חפירה ארכיאולוגית, קיימים עוד סוגי כלים שניתן בדרך הנ"ל, לאפיין בהן תקופה. כי בשכבות נמוכות ניתן למצוא רק כלי אבן ללא כל שימוש בקרמיקה. ובשכבות אחרות מתחיל שימוש בקרמיקה לצד כלי האבן, ובשכבות גבוהות יותר מצוי שימוש בנחושת, ומעליה שימוש בברונזה ממש, ומעבר לזה קיימת תקופה בה השתמשו בפועל בברזל**.

על פי זה מקובל לחלק את הממצאים הארכיאולוגיים לכמה שכבות בהתאם לחומרים המיוחדים אותם. העתיקה ביותר היא תקופת האבן, ואחריה תקופת הברונזה שהיא מתחלקת לשלוש תקופות עיקריות, שהן ברונזה עתיקה, ברונזה תיכונה וברונזה מאוחרת. ומעליה תקופת הברזל מס' 1 ותקופת הברזל מס' 2. (ולקמן יבואר התיארוך של תקופות מאוחרות יותר).

ו. השאלה הגדולה ביותר היא כיצד להפוך את התיארוך היחסי לתיארוך מוחלט. כלומר, כאשר קיימות שלוש שכבות כמו בדוגמא שהזכרנו לעיל, יודעים אנו מי מוקדמת ומי מאוחרת. אך תקופתם של הממצאים לכאורה אינה ידוע כלל. ייתכן ושכבה א' היא מלפני כארבעת אלפים שנה, ושכבה ב' מאתיים שנה אחריה, ושכבה ג' מאתיים שנה אחריה. אך ייתכן גם ששכבה א' היא רק מלפני אלפים שנה, ושכבה ב' רק מלפני אלף ושמונה מאות

** ואמנם בבראשית ד' כ"א מפורש כי אומנות הליטוש של הנחושת והברזל התחילה עוד אצל תובל קין שהיה מצאצאי קין. אך אין אנו יודעים כיצד עברה אומנות זו אל בני נח (שהיה מבני שת), ובאיזה חלקים של העולם היה בה שימוש שאולי היה ידוע בסוד רק לאנשים בודדים. אבל אנו יודעים בבירור גמור על פי הממצא הארכיאולוגי, שבארץ ישראל ובסביבותיה לא היה שימוש בברזל קודם לתקופה המכונה "ברזל 1", וגם השימוש בנחושת אינו קיים אלא משכבה מסוימת ומעלה. ועיין בספר חז"ל אודות טריפות שבזמן חז"ל לא הייתה להם רפואה ידועה, ואחר כך נמצאה להם רפואה, שכתב אודות זה: "ויש (רפואות) אשר נתגלו וחזרו ונשכחו", ואפשר שכעין זה יש גם לומר אודות אותם דורות שלא היה מצוי בהם שימוש בברזל. ויש להאריך בזה ואכמ"ל.

שנה. ובאפשרות לתת תאריך מדויק אמיתי, יש הבדל גדול בין התקופות השונות. ואפשרויות אלו תלויות בעיקר ביכולת למצוא ממצאים שכתוב עליהם דבר מה שאנו יודעים על תקופתו ממקורות אחרים, וזה דבר שהוא באופן יחסי די נדיר, ככל שהתקופה היא עתיקה יותר.

כך למשל, כאשר אנו עוסקים בממצאים מתקופת הבית השני ואילך, יכולים אנו להעזר במטבעות הנמצאות לרוב בשרידים ארכיאולוגיים מתקופות אלו. כי כאשר אנו מוצאים מטבעות פרסיות (שיש עליהן הטבעה של סמלים פרסיים וכיו"ב), יודעים אנו בבירור שמדובר בתחילת תקופת הבית. וכאשר מוצאים אנו מטבעות של מלכים יווניים, או של מלכים חשמונאים (ששמן מוטבע על גבי המטבעות), יכולים אנו לדעת את התקופה על פי זה. (ואמנם מטבע ישן יחסית, יכול להיות בשימוש גם שנים רבות אחרי מות המלך ששמו כתוב עליו, אך זה ברור שכאשר אנו מוצאים מטבע בבניין שחרב, יכולים אנו לקבוע שהחורבן היה אחרי הזמן שבו הוטבעה אותה מטבע. וכאשר יש ריבוי מטבעות המשתייכים למלך אחד באותה שכבה ארכיאולוגית, מסתבר גם שאותה שכבה השתייכה לתקופה שבה הוטבעו המטבעות, אף על פי שמטבעות בודדות יכולות להיות בשימוש גם בתקופה מאוחרת יותר).

מובן שכאשר אנו מצליחים לתארך איזו שכבה ארכיאולוגית בתיארוך מוחלט (נניח על פי מטבעות) במקום מסוים, יכולים אנו גם לקבוע שכלי חרס שנמצאים באותה שכבה, הם הכלים שתאריכם המוחלט הוא כזה וכזה, ומעתה כאשר נמצא כלים שכאלה במקום אחר נוכל לקבוע את זמנו של המקום האחר, גם אם לא נמצא בו עצמו מטבעות, או סימן מובהק אחר המכיל איזו כתובת.

ז. כאמור קיים קושי גדול לתת תיארוך אמיתי לממצאים ארכיאולוגיים שאינם כוללים כתובות שמכילות ידיעות אודות אירועים שאנחנו יכולים לדעת אודותם באופן ישיר. (מקובל לחשוב שתיארוך מוחלט ניתן לתת רק אם מתואר בו אירוע אסטרונומי שניתן לחשב אותו במדויק לאחור. ממצאים שכאלה קיימים בעיקר בבבל ואשור, שם בתקופה מסוימת הכתבים הנוגעים לאירועים ממלכתיים, מתארים במדויק את מצב הכוכבים בשמים באותו יום, וכן ליקויים וכיו"ב. וזה אכן נותן תאריכים מוחלטים, אך אין זה מספיק לשפוך אור על העתיקות של ארץ ישראל).

הדבר המקובל בארכיאולוגיה הארץ ישראלית הוא ההשוואה למצרים. מצרים היא ארץ שנמצאו בה אלפים רבים של כתובות בכתב מצרי עתיק. המלכים היו בונים לכבוד עצמם עמודים מיוחדים שנקראים אובליסקים. ועל כל אובליסק היו כתובים תולדות המלך. (ומצרים שלטה בארץ ישראל בתקופות קדומות, וכך כפי שיבואר להלן, לתיארוך המצרי יש חשיבות מכרעת בכל הנוגע לתיארוך של עתיקות בארץ ישראל).

תעודות מצריות מאוחרות יותר נתנו גם איזו תמונה של שושלות המלכים ששלטו במצרים, וכך בעמל רב התקינו חוקרי מצרים העתיקה (האגיפטולוגים) איזה לוח כרונולוגי שכולל 26 שושלות של פרעונים, אשר את הסדר שלהם ואת התאריך המדויק של כל אחת מהן ניסו לקבוע באמצעים שונים (גם באמצעות נסיון לזהות אירועים אסטרונומיים). וכך לאחר דורות של עבודה מאומצת (בעיקר מתקופת נפוליאון ואילך), יצרו אנשי המדע לפני כמאה שנה סדר כרונולוגי די שלם למלכי מצרים לדורותיהם.

לפני כמאה שנה התחילו גם נסיונות למצוא נקודות חיבור בין הסדר המצרי לסדר היחסי של ממצאים בארץ, וזאת בעיקר בגלל חפצים מצריים שנמצאו בארץ בשכבות ארכיאולוגיות שונות, וכך ניתן להעזר בחפצים עתיקים אשר התאריך של אותם חפצים נחשב לתאריך ידוע (כלומר תאריך ידוע בכרונולוגיה המצרית), ולתארך על פיהם בתיארוך מוחלט את המקומות והשכבות שבהן הם נמצאו. החפץ הנפוץ ביותר לעניין זה הוא חפץ ארכיאולוגי בשם "חרפושית". מדובר בעצמם קטנים מחרס או אבן דמויי חיפושית, שעל הצד הישר שלהם (כלומר כביכול על

הבטן שלהם), רשומים בכתב מצרי עתיק מילים שיכולות ללמד על התקופה המדויקת שלהם, כגון שמות של מלכים מסוימים. (החרפושיות שמשו כפי הנראה כקמעות, או אולי כאלילים זעירים, וגם כעין חותם).

ממצאים שכאלה שמקורם במצרים, נמצאו בארץ בחפירות ארכיאולוגיות שונות. ועל פי השכבה בה נמצאו חרפושיות שכאלה, ניתן היה לנסות להפוך את התיארוך היחסי של השכבות לתיארוך אמתי. (בפועל, על פי ממצאים מצריים שנמצאו במקומות אחדים בשכבה שנקראת ברוזה תיכונה, קבעו הארכיאולוגים כי תקופת הברונזה התיכונה הסתיימה בסוף השושלת השבע עשרה, דהיינו לפי ההערכה של האגיפטולוגים בערך בשנת 1550 לפני הספירה, שהיא למעשה התקופה בה יעקב ובניו ירדו מצרימה).

כפי שניתן להבין מדברי, בנקודה זו אכן המדע האגיפטולוגי בנוי על השערות שקשה לסמוך עליהן בדברים הנוגעים להלכה. למעשה רשימות המלכים שהגיעו ליד החוקרים אינן שלמות, וגם בחלק מן המקרים, משך מלכותו של כל מלך אינה ידועה במדויק, והדרך העקיפה שהשתמשו בה להשלים ידיעות החסרות, אכן אינה מוצקה כל כך. אך לפי דעתי, יש לדברים על כל פנים ערך כאשר מביאים בחשבון בנוגע לתקופה זאת, טווח טעות של עד מאתיים שנה. אבל קשה להניח שהטעות היא כה גדולה, עד כדי כך שממצאים מתקופת הברונזה התיכונה משתייכים לתקופה שבה כבר נכנסו בני ישראל לארץ.

ח. כיום קיימת שיטת תיארוך על פי שרידי החומר הרדיואקטיבי פחמן 14. גם בנוגע לבדיקות אלו קיימים פקפוקים, אך גם ביחס אליהן נכון לומר כי מבחינה מדעית, כאשר מדובר על תקופה של שלושת אלפים או ארבעת אלפים שנה לפני זמננו^{***}, מידת הסטייה של בדיקה שכזאת לעומת האמת, אינה עולה על 200 שנה (וככל שהזמן קרוב אלינו יותר, מדת הדיוק גבוהה יותר), ואין כאן המקום להאריך בתיאור שיטה מדעית זאת, יתרונותיה וחסרונותיה. ועל כל פנים גם שיטה זו תומכת בהתאמה די טובה בכרונולוגיה המצרית המקובל על האגיפטולוגים בנוגע לתקופת הברונזה התיכונה.

ט. למעשה, קיימות לפחות שתי ראיות שאינן תלויות כלל בכרונולוגיה המצרית, שעל פיהן ניתן לדעתי לקבוע כי תקופת הברונזה קדמה לכניסת בני ישראל לארץ.

הראיה האחת נוגעת לעובדה שבכל השכבות ששייכות לתקופת הברונזה התיכונה (ולמעשה גם לברונזה המאוחרת), לא מצוי כלל ברזל, אבל כן מצויים כלים מנחושת. בעיקר חרבות וגרזנים, אך גם תכשיטים, עטרות סיכות רכיסה של בגדים וחלקי חגורה. ואנו יודעים היטב שבזמן משה רבינו היה הברזל מצוי בשימוש. ומשום כך השלל של מלחמת מדין כלל גם כלי ברזל (במדבר ל"א כ"ב), והוא גם נכלל בשלל של העיר יריחו (יהושע ו' י"ט).

ראיה שניה לדבר זה, קשורה לחורבות יריחו. יריחו עצמה חרבה על ידי יהושע, ומחמת הקללה לא חזרה והתיישבה עד ימיו של חיאל בית האלי שהיה בזמנו של המלך אחאב.

^{***} וכבר נודעו דברי המלבי"ם בפרשת נח (פ"ז פכ"ג), שהסביר בטוב טעם את טעות הגיאולוגים שמנסים להקיש מדברים שאחר המבול לדברים שקודם המבול, וזה מה שמטעה אותם בנוגע לתקופות קדומות. ואמנם הוא לא דיבר כלל על בדיקת פחמן 14 שבדורו עדיין לא הומצאה. אך בדבריו בהמשך (פ"ח פכ"ב) התייחס גם לשינוי שנעשה אחר המבול בנוגע לפעולת השמש בארץ, שזה כידוע הדבר המשפיע על עניינו של פחמן 14, וממילא מובן שגם בזה הכלל הנכון הוא שאין להקיש מבדיקות פחמן 14 שבזמנים מאוחרים (שזה דבר שניתן לאמת במדידה בנוגע לחפצים ומסמכים בני מאות אחדות של שנים, שזמנם ידוע במדויק), לבין השערות הנוגעות לדברים שקודם המבול.

בתל יריחו קיימות שכבות של יישוב ברור וחזק מתקופת הברונזה התיכונה. למעשה שכבה זו היא האחרונה בין השכבות שנשתיירו מהן שרידים רבים, אף על פי שברור שהעיר התקיימה גם בתקופת הברונזה המאוחרת, אשר (כאמור לעיל) מסתבר כי רק בסופה הייתה הכניסה לארץ, דהיינו בתחילת תקופת הברזל. (בעיר עצמה, על גבי התל, נמצאו שרידים מועטים מתקופת הברונזה המאוחרת, אך למרגלות התל, על גבי שרידי מבנים מתקופת הברונזה התיכונה נמצא סחף רב שנראה מתאים לשארית של מבנים שכוחות טבע כמו סופות וכיו"ב הרסו אותם, וכך שרידיהם נסחפו למרגלות התל, וכיסו את המבנים שהיו שם, וקרוב הדבר שהרס זה של העיר מתקופת הברונזה המאוחרת, נעשה על ידי פגעי הטבע, כתולדה של השנים הרבות שהעיר עמדה שוממת).

על כל פנים לנדון דידן, אין זה משנה כלל מה היא הסיבה האמיתית לכך שקשה למצוא ביריחו בצורה מסיבית את שרידי העיר מתקופת הברונזה המאוחרת, אך זה על כל פנים ידוע וברור בבירור גמור שבתקופת הברונזה התיכונה העיר הייתה מבונה היטב. ומעצם קיומה של עיר מבונה היטב במקום זה, יכולים אנו לקבוע באופן מוחלט שמדובר בתקופה שקדמה ליהושע בן נון, שהרי אחר זמנו לא הייתה העיר מיושבת.

ומכאן שסגנון הכלים, המבנים והקברות שמצויים בחורבות העיר הזאת, הם ודאי דוגמא טובה לתרבות החומרית הכנענית שקדמה לכניסת בני ישראל לארץ. ומסתבר שיש להקיש ממנה גם למקומות אחרים בהם קיימים חרסים שדומים לחרסי העיר הזאת, או קברים שדומים בסגנונם לקברים שהיו בעיר הזאת, וזאת גם אם לא מסתמכים כלל על הכרונולוגיה המצרית.